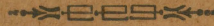

नमोऽनेकांताय ।

श्रीमदनंतवीर्यविरचिता—
प्रमेयरत्नमाला ।

(परीक्षामुखस्य टीका)

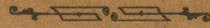

प्रकाशकः—

जैनसाहित्यप्रसारककार्यालयस्य

सत्त्वाधिकारी

बिहारीलाल कठनेरा जैनः ।

प्रथमावृत्तिः ।

श्रावण, वीर नि० सं० २४९३ ।

जुलाई, सन् १९२७ ई० ।

मूल्यं द्वादशाणकम् ।

सब जगहके छपे हुए सब तरहके
जैनशास्त्र और हिन्दी पुस्तकें

मिलनेका पता:—

बिहारीलाल कठनेरा जैन,
मालिक-जैनसाहित्यप्रसारक कार्यालय,
हीराबाग, पोष्ट गिरगांव, बम्बई ।

श्रीमद्भक्तिसुखाश्रयम्
श्रीमदलङ्कारमयविरचिता-

प्रमेयरत्नमाला

नतामराशिरोरत्न-प्रमाप्रोतनखत्विषे । नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमद-
च्छिदे ॥ १ ॥ अकलङ्कवचोऽभोधेरुद्धे येन धीमता । न्यार्यविद्यामृतं

१ मंगलं द्विविधं मुख्यममुख्यं चेति । मुख्यमंगलं जिनेन्द्रगुणस्तोत्रममुख्यमंगलं
दध्यक्षतादि । तत्र मुख्यमंगलं द्वेधा निबद्धमनिबद्धं चेति । तत्र निबद्धं स्वेन कृत-
मनिबद्धं परकृतम् । तदपि द्विविधं परापरभेदात् । आप्तनमस्कारः परमंगलं गुरु-
परम्परानमस्कारोऽपरमंगलम् । २ जिनाय समस्तभगवदहर्हत्परमेश्वरानिकुरम्बाय ।
नमो भूयात् । बहुविधविषमभवगहनभ्रमणकारणं दुष्कृतगणं जयतीति जिनः ।
त्रिकालगोचरपरमजिन इत्यर्थस्तस्मै । ३ दुर्वारमारवीरमदच्छिदे—मां लक्ष्मीं
रातीति मारः लक्ष्मीदायकः मोक्षमार्गस्य नेतेति यावत् । विशेषेण ईर्तं सकलपदार्थ-
जातं प्रत्यक्षीकरोतीति वीरः सर्वज्ञः विश्वतत्त्वानां ज्ञातेति यावत् । मारश्चासौ
वीरश्च मारवीरः । मदं मानकषायं छिनात्ति विदारयतीति मदच्छिदत् । उपलक्षणमिदं
कर्मभूतां भेत्तेति यावत् । (मारवीरश्चासौ मदच्छिच्च मारवीरमदच्छिदत् । दुर्वारो
वादिभिरजगद्योऽप्रतिहतशक्तिरिति यावत् । दुर्वारश्चासौ मारवीरमदच्छिच्च दुर्वारमा-
रवीरमदच्छित्तस्मै) अथवा, मा प्रमेयपरिच्छेदकं केवलज्ञानमेव रविः अशेष-
प्रकाशकत्वात् । इरा मृदुमधुरगम्भीरनिरुपमहितदिव्यध्वनिः । मारविश्च इरा च
मारवीरे । दुर्वारे कुहेतुदृष्टान्तैर्निवारयितुमशक्ये मारवीरे यस्य स तथोक्तः । मदेनो-
पलक्षिता रागादयस्तेन मदच्छिद्रागाद्यशेषदोषच्छिदिति निश्चीयते । ४ अकलङ्को
भट्टोकलङ्कस्वामी अथवा न विद्यते अज्ञानादिकलङ्को यस्यासौ । अथवा अकलङ्कं च
तद्वचश्च अकलङ्कवचः दिव्यध्वनिरित्यर्थः । ५ प्रशस्तविशालातिशयितज्ञानवता ।
६ प्रत्यक्षादिप्रमाणं न्यायः । अथवा, नयनिक्षेपप्रमाणात्मको न्यायः ।

तस्मै नमो माणिक्यनन्दिने ॥ २ ॥ प्रभेन्दुवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मादृशाः क्व नु गण्यन्ते ज्योतिरिङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥ तथाऽपि तद्वचो-
 ऽपूर्वरचनारुचिरं सताम् । चेतोहरं भृतं यद्वन्नद्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वैन्यप्रियपुत्रस्य हीरपस्योपरोधतः । शान्तिषेणार्थमारब्धा परीक्षां मुखपञ्चिका
 ॥ ५ ॥ श्रीमन्मयावारपारस्यामेयप्रमेयरत्नसारस्यावगाहनमव्युत्पन्नैः कर्तुं
 न पार्यत इति तदवगाहनाय पोतप्रायमिदं प्रकरणमाचार्यः प्राह ।
 तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्यापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्नस्यादिति
 तत्रयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञांश्लोकमाह—

प्रमाणार्थसंसिद्धिस्तदाभासाद्विपर्ययः ॥

इति वक्ष्ये तयोर्लक्ष्म सिद्धमूलं लब्धीयसः ॥ १ ॥

१ अहमिव दृश्यन्ते इति मादृशाः । २ खद्योतसदृशाः । ३ लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते
 न वेति विचारः परीक्षा । अथवा, स्वरूपं तदाभासः संख्या तदाभासः परीक्षा ।
 अथवा, विरुद्धनानायुक्तिं प्राबल्यदौर्बल्यावधारणाय प्रवर्तमानो विचारः परीक्षा ।
 कारिका स्वल्पवृत्तिस्तु, सूत्रं सूचनकं स्मृतम् । टीका निरन्तरं व्याख्या, पञ्चिका
 पदभञ्जिका ॥ १ ॥ ४ पूर्वापरविवररहितत्वलक्षणा श्रीः न्यायः प्रमाणात्मिका
 युक्तिः । ५ प्रमाणगोचरा जीवादिपदार्थाः । प्रमेयमेव रत्नानि प्रमेयरत्नानि ।
 ६ परीक्षामुखस्य । ७ विचारवताम् । ८ उक्तस्य सार्थं पुनर्वचनमनुवादः ।
 ९ प्रमाणतदाभासलक्षणाभिधेयकथनपरम् । १० वर्तमानस्याङ्गीकारः प्रतिज्ञा ।
 ११ अत्र प्रमाणशब्दः कर्तृकरणभावसाधनः । तत्र प्रतिबन्धविगमविशेषवशात्स्व-
 परप्रमेयस्वरूपं प्रमीयते यथाबज्जानातीति प्रमाणमात्मा । साधकतमत्वादिति विव-
 क्षायां तु प्रमीयते येन तत्प्रमाणं । प्रमितिमालं वा प्रमाणम् प्रतिबन्धापाये प्रादुर्भूत-
 ज्ञानपर्यायस्य प्राधान्येनाश्रयणात्प्रदीपादेः प्रभाभारात्मकप्रकाशवत् । १२ अर्थः
 स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥ १ ॥
 अर्थते गम्यते ज्ञायते यः सोऽर्थः । १३ सम्यग्ज्ञानात्तत्र भवति इति तथापि
 तदिवाभासते प्रतिभातीति तदाभासः । १४ स्वरुचिविरचितत्वदूषणपरिहारार्थं सिद्ध-
 मित्युच्यते । १५ कनिष्ठान्मन्दमतीति यावत् ।

इत्यस्यार्थः—अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तल्लक्ष्म, लक्षणम् । किं विशिष्टं लक्ष्म ? सिद्धं, पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथंभूतं ? अल्प-मल्पग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽल्पमर्थतस्तु महादित्यर्थः । कान् ? लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं मतिकृतमिह गृह्यते न परिमाणकृतं नाऽपि कालकृतं तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म ? तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः यतोऽर्थस्य परिच्छेदस्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्ज्ञप्तिर्वा भवति । कस्मात् ? प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धयभावो भवति । कस्मात्तदाभासात् प्रमाणाभासात् । इतिशब्दो हेत्वर्थे इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात्प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोर्लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये इति ॥ ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति हि शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदाभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष बन्ध्यासुतो यातीत्यादिवाक्यवत् । दशदाडिमादिवाक्यवच्च । तथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनमपि शास्त्रादाववश्यं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानस्येष्टप्रयोजनस्य सर्वज्वरहरतक्षचूडारत्नालङ्कारो-पदेशस्येव प्रेक्षावद्विरनादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यानिष्टप्रयो-जनस्य विद्वद्विरवधीरणान्मातृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्यं, प्रमाण-

१ शिष्यत्व । २ प्रकृतस्यार्थस्यानुरोधेनोत्तरोत्तरस्य विधानं सम्बन्धः । सिद्धार्थे सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥ व्याख्याशुद्धिस्त्रिधा शास्त्रे स्थानमार्गप्रमेयतः । स्थानं त्रिधा द्विधा मार्गः प्रमेयं च त्रिधा विदुः ॥ २ ॥ श्लोकस्यास्य व्याख्यानम्—तत्र पातनिक-स्थानं द्विविधं सूत्रपातनिका ग्रन्थपातनिकेति । समर्थनस्थानं । विवरणस्थानमिति त्रिधा । अन्वयमार्गः व्यतिरेकमार्ग इति मार्गौ द्विधा । प्रकृतप्रमेयं, प्रासंगिकप्रमेयं, आनुषंगिकप्रमेयमिति त्रिधा ।

तद्भासापदोपादानादभिधेयमभिहितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकरणे-
नाभिधानात् । सम्बन्धश्चार्थायातः प्रकरणतदाभिधेययोर्वाच्यवाचकभावलक्षणः
प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनं चोक्तलक्षणमादिश्लोकेनैव संलक्ष्यते,
प्रयोजनं हि द्विधा भिद्यते । साक्षात्परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये
इत्यनेनाभिधीयते । प्रथमं शास्त्रव्युत्पत्तेरेव विनयैरन्वेषणात् । पारम्पर्येण
तु प्रयोजनमर्थसंसिद्धिरित्यनेनोच्यते शास्त्रव्युत्पत्त्यनन्तरमाविवादार्थसंसिद्धे-
रिति ॥ ननु निःशेषविघ्नोपशमनायेष्टदेवतानमस्कारः शास्त्रकृता कथं न
कृत इति न वाच्यम् । तस्य मनःकायान्यामपि सम्भवात् । अथवा
आचनिकोऽपि नमस्कारोऽनेनैवादिवाक्येनाभिहितो वेदितव्यः । केषाञ्चिद्वा-
क्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् । यथा श्वेतो धावतीत्युक्ते
श्वा इतो धावति श्वेतगुणयुक्तो धावति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः । तत्रादिवाक्यस्य
नमस्कारपरताभिधीयते । अर्थस्य हेयोपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्ज्ञप्तिर्भवति ।
कस्मात् ? प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा, समवसरणादिस्वभावा
बहिरङ्गलक्षणा लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अणनर्माणः शब्दः मा च आणश्च
माणौ प्रकृष्टौ माणौ यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविविभूतियुक्तो दृष्टेष्टा-
विरुद्धवाक्य भगवानर्हन्नेवाभिधीयत इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवन्तः
संस्तवनमभिधीयते । तस्मात्प्रमाणादवधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति तदाभासाच्च
हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः सर्वज्ञतदाभासयोर्लक्ष्म
लक्षणमहं वक्ष्ये— सामग्रीविशेषेत्यादिना । अथेदानीमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे

१ अण्यते शब्दते येनासावाणः दिव्यध्वनिरित्यर्थः । प्रत्यक्षे परोक्षे अविरुद्धवाक्य
यस्य सः । अर्थद्वारेण साधितभगवतोऽर्हत्सत्त्वात्सर्वज्ञात्प्रथमकरणभूतात् फलमिदं
प्रतिपत्तिर्यथा प्रमाणाद्विज्ञमिति कापिलाः प्रमाणात्फलमभिज्ञमिति सौगताः प्रमाणा-
त्कथंचित्फलमभिज्ञमिति जैनाः ।

स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणासु चतसृषु विप्रतिपत्तिषु मध्ये स्वरूपवि-
प्रतिनिराकारणार्थमाह—

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन
तत्प्रमाणम् । तस्य च ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेर्नैयायि-
कादि—परिकल्पितस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि
स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं सौगतैः
परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् । तथा बहिरर्थापह्नोतृणां
विज्ञानाद्वैतवादिनां पुरुषाद्वैतवादिनां पश्यतोहराणां शून्यैकान्तवादिनां च
विपर्यासव्युदासार्थमर्थग्रहणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतप्राहिधारावाहि-

१ स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणाश्चतस्रो विप्रतिपत्तयः । सम्प्रति तासां मध्ये
स्वरूपविप्रतिपत्तिर्यथा—स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमित्यार्हताः । इन्द्रिय-
प्रवृत्तिः प्रमाणमिति कापिलाः । प्रमातृव्यापारः प्रमाणमिति प्राभाकराः । अनधि-
गतार्थं प्रमाणमिति भाट्टाः । अविश्ववादि विज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः । प्रमाकरणं
प्रमाणमिति यौगाः । कारकसाकल्यं प्रमाणमिति जयन्ताः ।

संख्याविप्रतिपत्तिर्यथा—प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कारणात्सौगताः पुनः । अनुमानं
च तच्चैव सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥ १ ॥ न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केन च ।
अर्थापत्या सहैतानि चत्वार्याहुः प्रभाकराः ॥ २ ॥ अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्ति-
नस्तथा । सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं युक्तं
सम्भवति प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्विविधं प्रमाणमिति जैना वदन्ति ।

विषयविप्रतिपत्तिर्यथा—प्रमाणतरवस्य सामान्यमेव विषयो न पुनर्विशेष इति
कापिलाः पुरुषाद्वैतवादिनश्च । विशेषमेव विषयो न पुनः सामान्यमिति बौद्धाः ।
सामान्यं विशेषश्च द्वयमपि स्वतन्त्रभावेन विषय इति यौगाः । सामान्यं विशेषश्च-
भेदेन विषय इति मीमांसकाः ।

२ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञप्तिर्वा ज्ञानम् । ३ षष्ठी वा नादरे इति षष्ठी ।

ज्ञानस्य प्रमाणतापरिहारार्थमुक्तम् । तथा परोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानाम-
 स्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां यौगानां च
 मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात् सुव्यव-
 स्थितमेव प्रमाणलक्षणम् । अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्ये
 प्रमाणत्वादिति हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमान्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्देशोपपत्तेः ।
 प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादिवत् । तथाहि—प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं
 ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् । यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति
 न तत्प्रमाणम् । यथा संशयादिर्घटादिश्च । प्रमाणं च विवादापन्नम् ।
 तस्मात्स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च प्रमाणत्वमसिद्धम् ।
 सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्ये विप्रतिपत्त्यभावात् । अन्यथा
 स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणायोगात् । अथ धर्मिण एव हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थैकदेशा-
 सिद्धो हेतुः स्यादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां
 दोषामावात् । एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्याशेषविशेषनिष्ठत्वात् ।
 न च पक्षधर्मताबलेन हेतोर्गमकत्वमपि त्वन्यथानुपपत्तिबलेनेति । सा
 चात्र नियमवती विपक्षे बाधकप्रमाणबलान्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनै-
 कान्तिकत्वं च निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभांवनि-
 यमनिश्चयलक्षणत्वायोगादतो भवत्येव साध्यसिद्धिरिति केवलव्यतिरेकिणोऽपि
 हेतोर्गमकत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्वादितिवत् ॥ अथेदानीं
 स्वोक्तप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह—

हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं, ततो ज्ञानमेव तदिति । २ ।

हितं सुखं तत्कारणं च । अहितं दुःखं तत्कारणं च । हितं चाहितं च
 हिताहिते । तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् । हिशब्दो यस्मादर्थे ।
 तेनायमर्थः सम्पादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रमाणं

ततस्तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । तथा च प्रयोगः प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थम् । यथा घटादि । हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं च विवादापन्नम् । तस्मात् ज्ञानमेव भवतीति । नचैतदसिद्धं । हितप्राप्तयेऽहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेषयन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनितया सकलप्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् । अत्राह सौगतः—भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निषिध्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिमुपश्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विकल्पकत्वेऽप्यविसंवादकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति तत्राह—

तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वादनुमानवदिति ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्मिनिर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवदिति दृष्टान्त इति ॥ अयमभिप्रायः—संशयविपर्ययासान्ध्यवसायस्वभावसमारोपविरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसंवादित्वमुपपद्यते । अविसंवादित्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधस्यापि समक्षस्य प्रमाणत्वमभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् ॥ ननु तथापि समारोपविरोधिव्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थकत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशापात्ववृक्षत्ववत् ॥ अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—

अनिश्चितोऽपूर्वार्थ इति ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनान्ध्यवसितः सोऽपूर्वार्थः । तेनेहादिज्ञानविषयस्यावग्रहादिगृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवग्रहादिविषय-

भूतावान्तरविशेषनिश्चयाभावात् ॥ अथोक्तप्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽ-
प्यस्तीत्याह—

दृष्टोऽपि समारोपात्तादृगिति ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि गृहीतोऽपि न केवलमनिश्चित एवेत्यपिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थो
भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति—गृहीतमपि ध्यामलिता-
कारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिश्यते प्रवृत्त-
समारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य
स्वव्यवसायं तु न विद्म इत्यत्राह—

स्वोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसाय इति ॥ ६ ॥

स्वस्योन्मुखता स्वोन्मुखता तया स्वोन्मुखतया स्वानुभवतया प्रतिभासनं
स्वस्य व्यवसायः ॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

अर्थस्येव तदुन्मुखतयेति ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथाऽर्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा
स्वोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ अत्रोल्लेखमाह—

घटमहमात्मना वेद्मीति ॥ ८ ॥

ननु ज्ञानमर्थमेवाध्यवस्याति न स्वात्मानम् । आत्मानं फलं वेति केचित् ।
कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां
मतमखिलमपि प्रतीतित्राधितामिति दर्शयन्नाह—

कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेरिति ॥ ९ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते । तस्यैव ज्ञप्तिक्रियया व्याप्यत्वात् ।
तस्यैव तद्वत् । कर्त्ता आत्मा । करणं प्रमाणम् । क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता
च करणं च क्रिया च तासां प्रतीतिः तस्या इति हेतौ का, प्रागुक्तानुभवो-

ह्येवे यथाक्रमं तत्प्रतीतिर्द्रष्टव्या ॥ ननु शब्दपरामर्शसचिवेयं प्रतीतिर्न
वस्तुत्वबलोपजातेत्यत्राह—

शब्दानुच्चारणेऽपि स्वस्यानुभवनमर्थवदिति ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाऽहमहमिकया योऽयमन्त-
र्मुखाकारतयावमासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ अमुमेवा-
र्थमुपपत्तिपूर्वकं परंप्राति सोल्लुण्ठमाचष्टे—

को वा तत्प्रतिभासनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव तथा नेच्छेत् ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षको वा । तेन ज्ञानेन प्रतिमासितुं शीलं यस्य
स तथोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् विषयिधर्मस्य विषये उपचारात् तदेव
ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छेत् अपि विच्छेदेव । अन्यथा अप्रामाणिकत्व-
प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणमाह—

प्रदीपवदिति ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं
प्रत्यक्षार्थगुणत्वे सति अदृष्टानुयायिकरणत्वात्प्रदीपमासुराकारवत् ॥ अथ
भवतु नामोक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं, तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा ?
न तावत्स्वतः आविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतः—अनवस्थाप्रसङ्गादिति
मतद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह—

तत्प्रामाण्यं स्वतः परतश्चेति ॥ १३ ॥

सोपस्काराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तव्यं अभ्यासद-
शायां स्वतोऽनभ्यासदशायां च परत इति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः ।
नचानभ्यासदशायां परतः प्रामाण्येऽप्यनवस्था समाना, ज्ञानान्तरस्याभ्यस्त-
विषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गीकरणात् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत
एव । विशिष्टकारणप्रमत्त्वाद्विशिष्टकार्यस्येति । विषयपरीच्छितिलक्षणे प्रवृत्ति

लक्षणे वा स्वकाय अभ्यासेतरदशापेक्षया कचित्स्वतः परतश्चेति निश्चीयते ॥ ननूत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धम् । प्रामाण्यस्य तदितरस्यैवाभावात् । गुणाख्यमस्तीति बाङ्मात्रं, विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिः । नाप्यप्रामाण्यं स्वत एव प्रामाण्यं तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरूपाह्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षादिष्वपि तथैव प्रतिपत्तव्यं नान्यथेति । तत एवाऽऽतोक्तत्वगुणसद्भावेऽपि न तत्कृत-
 मागमस्य प्रामाण्यम् । तत्रहि गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावाच्च संशय-
 विपर्यासलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपादितमास्त एवेति ।
 ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्र्यन्तरसापेक्षमिति । नापि
 विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षम् । अगृहीतप्रामाण्यादेव
 ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ॥ ननु न परिच्छित्तिमात्रं
 प्रमाणकार्यं तस्य मिथ्याज्ञानेऽपि सद्भावात् । परिच्छित्तिविशेषं तु नागृही-
 तप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति । तदपि बालविलसितम् । नहि
 प्रामाण्यग्रहणोत्तरकालमुत्पत्त्यवस्थातः परिच्छित्तेर्विशेषोऽवभासते, गृहीत-
 प्रामाण्यादपि विज्ञानान्निर्विशेषविषयपरिच्छेदोपलब्धेः ॥ ननु परिच्छित्ति-
 मात्रस्य शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रमाणकार्यत्वप्रसङ्ग
 इति चेत्— भवेदेवं, यद्यर्थान्यथात्वप्रत्ययस्वहेतूत्थदोषज्ञानाभ्यां तन्नापोद्येत ।
 तस्माद्यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोदेति, तत्र स्वत एव प्रामा-
 ण्यमिति । नचैवमप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं, तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोष-
 स्वभावसामग्रीसव्यपेक्षतयोत्पत्तेः निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्ष-
 त्वात् । तद्धि यावन्न ज्ञानं न तावत्स्वविषयात्पुरुषं निवर्तयतीति ॥
 तदेतत्सर्वमनल्पतमोविलसितम् । तथाहि— न तावत्प्रामाण्यस्योत्पत्तौ
 सामग्र्यन्तरापेक्षत्वमसिद्धम् । आप्तप्रणीतत्वलक्षणगुणसन्निधाने सत्येवाप्त-

प्रणीतवचनेषु प्रामाण्यदर्शनात् । यद्भावाभावाभ्यां यस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती तत्
तत्कारणकमिति लोकेऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम्—“ विधिमुखेन
कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति ” तत्र तावदाप्तप्रणीतशब्दे
न प्रतीतिर्गुणानामित्युक्तं आप्तप्रणीतत्वहानिप्रसङ्गात् । अथ
चक्षुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तम् । नैर्मल्यादिगुणा-
नामबलाबालादिभिरप्युपलब्धेः । अथ नैर्मल्यं स्वरूपमेव न गुणः तर्हि
हेतोरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतैव न दोष इति समानम् ।
अथ तद्वैकल्यमेव दोषः तर्हि लिङ्गस्य चक्षुरादेर्वा तत्स्वरूपसाकल्यमेव
गुणः कथं न भवेत् ? आप्तोक्तेऽपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभाव-
मेव यथार्थज्ञानादिलक्षणगुणसद्भावमभ्युपगच्छन्नन्यत्र तथा नेच्छतीति
कथमनुमत्तः ? अथोक्तमेव— शब्दे गुणाः सन्तोऽपि न प्रामाण्योत्पत्तौ
व्याप्रियन्ते किन्तु दोषाभाव एवेति । सत्यमुक्तं, किन्तु न युक्तमेतत् ।
प्रतिज्ञामात्रेण साध्यसिद्धेरयोगात् । नहि गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यत्र
किञ्चिन्निबन्धनमुत्पश्यामोऽन्यत्र महामोहात् । अथानुमानेऽपि त्रिरूप-
लिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरेव तत्र हेतुरिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् ।
तत्र हि त्रैरूप्यमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासंमतो हेतुः ।
अपि चाप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यत एव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानाम-
भावस्तदभावाच्च प्रामाण्यासत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सार्गिकमास्त इत्यप्रामाण्यं स्वतः
एवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्ववर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् । किञ्च
गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यभिदधता गुणेभ्यो गुणा एवेत्याभिहितं स्यात् ।
भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यसत्त्वं प्रामाण्यमेवेति नैतावता
परपक्षप्रतिक्षेपः । अविरोधकत्वात् । तथा अनुमानतोऽपि गुणाः प्रती-
यन्त एव, तथाहि— प्रामाण्यं विज्ञानकारणातिरिक्तकारणप्रभवं, विज्ञाना-
न्यत्वे सति कार्यत्वात् अप्रामाण्यवत् । तथा प्रमाणप्रामाण्ये भिन्नकारण-

अन्ये, भिन्नकार्यत्वात् । घटवस्त्रादिति च । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्षमिति ॥ तथा विषयपरिच्छित्तिलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वग्रहणं नापेक्षत इति नैकान्तः काचिदभ्यस्तविषय एव परानपेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनभ्यस्ते तु जलमरीचिकासाधारणप्रदेशे जलज्ञानं परापेक्षमेव । सत्यामिदं जलं, विशिष्टाकारधारित्वात् घटचेटिकापेटकदर्दुरा-
रावसरोजगन्धवस्त्राच्च, परिदृष्टजलवादित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्च, स्वतः-
सिद्धप्रामाण्यात्प्राचीनज्ञानस्य यथार्थत्वमाकल्पमवकल्प्यत एव ॥ यदप्य-
भिहितं प्रामाण्यग्रहणोत्तरकालमुत्पत्त्यवस्थातः परिच्छित्तेर्विशेषो नावभासत
इति । तत्र यद्यभ्यस्तविषये नावभासत इत्युच्यते तदा तदिष्यत एव ।
तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिच्छित्तिविशेषाभ्युपगमात् । अनभ्य-
स्तविषये तु तद्ग्रहणोत्तरकालमस्त्येव विषयावधारणस्वभावपरिच्छित्ति-
विशेषः । पूर्वं प्रमाणाप्रमाणसाधारण्या एव परिच्छित्तेरुत्पत्तेः । ननु प्रामाण्य-
परिच्छित्त्योरेभेदात्कथं पौर्वापर्यमिति ? नैवम् । नहि सर्वाऽपि परि-
च्छित्तिः प्रामाण्यात्मिका, प्रामाण्यं तु परिच्छित्त्यात्मकमेवेति न दोषः ।
यदप्युक्तम्— बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोद्यत इति— तदपि
फलुभाषितमेव । अप्रामाण्येऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । तथाहि—
प्रथममप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते पश्चादबाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोद्यत
इति । तस्मात्प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्वकार्ये काचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया
स्वतः परतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥

देवस्य सम्मतमपास्तसमस्तदोषं वीक्ष्य प्रपञ्चराचिरं रचितं समस्य ।
माणिक्यनन्दिबिमुना शिशुबोधहेतोर्मानस्वरूपममुना स्फुटमभ्यवायि ॥ १ ॥

इति परीक्षासुखलघुवृत्तौ प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः ॥ १ ॥

अथ प्रमाणस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरस्येदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिप-
न्सकलप्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाणेयत्ताप्रतिप्रादकं वाक्यमाह—

तद्वेधेति ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परामृश्यते । तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेधा द्विप्रकार-
मेव । सकलप्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ तद्वित्त्वमध्यक्षानुमानप्रकारेणापि
सम्भवतीति तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाणभेदसंग्रहशालिनीं संख्यां
प्रत्यक्तीकरोति—

प्रत्यक्षेतरभेदादिति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं, इतरत्परोक्षं, ताभ्यां भेदात्प्रमाणस्येति शेषः ।
न हि परपरिकल्पितैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभे-
दानामन्तर्भावविभावना शक्या कर्तुम् । तथाहि—प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनश्चावा-
कस्य नाध्यक्षे लैङ्गिकस्यान्तर्भावो युक्तः तस्य तद्विलक्षणत्वात् । सामग्री-
स्वरूपभेदात् ॥ अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विसंवादसम्भवात् । निश्चिता-
विनाभावाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनं, तत्र च स्वभाव-
लिङ्गस्य बहुलमन्यथाऽपि भावो दृश्यते । तथाहि कषायरसोपेतानामामलका-
नामेतद्देशकालसम्बन्धिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे द्रव्यान्तरसम्बन्धे च
अन्यथाऽपि दर्शनात्स्वभावहेतुर्व्यभिचार्यैव लताच्यूतवहलतांशिशपादिसम्भाव-
नाच्च ॥ तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य शक्रमूर्ध्नि चान्यथाऽपि
भावात्पावकव्यभिचार्यैव । ततः प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमस्यैवाविसंवादकत्वा-
दिति । तदेतद्बालविलसितमिवाभात्युपपत्तिशून्यत्वात् । तथाहि— किम-
प्रत्यक्षस्योत्पादककारणाभावादालम्बनाभावाद्वा प्रामाण्यं निषिध्यते ? तत्र
न तावत्प्राक्तनः पक्षः । तदुत्पादकस्य सुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनियतनिश्चय-
लक्षणस्य साधनस्य सद्भावात् । नो खल्वप्युदीचीनः पक्षः । तदालम्ब-

नस्य पावकादेः सकलविचारचतुरचेतासि सर्वदा प्रतीयमानत्वात् ॥
यदपि स्वभावहेतोर्व्यभिचारसम्भावनमुक्तम् । तदप्यनुचितमेव— स्वभाव-
मात्रस्याहेतुत्वात् । व्याप्यरूपस्यैव स्वभावस्य व्यापकम्प्रति गमक-
त्वाभ्युपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्याभिचारित्वं व्याप्यत्व-
विरोधप्रसङ्गात् ॥ किञ्च एवं-वादिनो नाध्यक्षं प्रमाणं व्यवतिष्ठते । तत्राप्य-
संवादस्यागौणत्वस्य च प्रामाण्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् । यच्च
कार्यहेतोरप्यन्यथापि सम्भावनं तदप्यशिक्षितलक्षितं सुविवेचितस्य कार्यस्य
कारणव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यं भूधरनितम्बादावति-
बहलधवलतया प्रसर्पन्नुपलभ्यते, न तादृशो गोपालघटिकादाविति ॥ यद-
प्युक्तम् “ शक्रमूर्द्धनि धूमस्यान्यथापि भाव इति ” तत्र किमयं शक्रमूर्द्धा
अग्निस्वभावोऽन्यथा वा ? यद्यग्निस्वभावस्तदाग्निरेवेति कथं तदुद्भूतधूम-
स्यान्यथाभावः शक्यते कल्पयितुम् । अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव
न भवतीति कथं तस्य तद्व्यभिचारित्वमिति । तथाचोक्तम्—अग्निस्वभावः
शक्रस्य मूर्द्धा चेदाग्निरेव सः । अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवे-
दिति ॥ १ ॥ किञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणमिति कथमयं परं प्रतिपादयेत् ।
परस्य प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात्तं प्रतिपद्येतेति
चेत्—आयातं तर्हि कार्यात्करणानुमानम् । अथ लोकव्यवहारापेक्षयेष्यत
एवानुमानमपि, परलोकादावेवानभ्युपगमात्तदभावादिति । कथं तदभावोऽनु-
पलब्धेरिति चेत्— तदाऽनुपलब्धिर्लिङ्गजनितमनुमानमपरमापतितमिति ॥
प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुजातानुमितिमन्तरेण नोपपत्तिमियतीति प्रागे-
वोक्तमित्युपरम्यते ॥ यदप्युक्तं धर्मकीर्तिना—प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो
गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥ २ ॥ ततः प्रत्यक्ष-
मनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृतेरविसं-

वादिन्यास्तृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सद्भावात् । न च तस्या विसंवादाद-
प्रामाण्यम् । दत्तप्रहादिविलोपपत्तेः । अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात्
स्मृतेरप्रामाण्यं, न, तथापि अनुभूतेनार्थेन सालम्बनत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्य-
क्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् स्वविषयावभासनं स्मरणेऽ-
प्यवशिष्टमिति । किञ्च स्मृतेरप्रामाण्येऽनुमानवार्ताऽपि दुर्लभा । तया
व्याप्तेरविषयाकरणे तदुत्थानायोगादिति ॥ तत इदं वक्तव्यम्—“स्मृतिः
प्रमाणम्, अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति ” सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया
प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विघटयतीति किं नश्चिन्तया ॥ तथा प्रत्यभि-
ज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विघटयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरनन्त-
र्भावात् । ननु तदिति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां
विभिन्नं प्रत्यभिज्ञानाख्यं वयं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः
कथं तेन प्रमाणसंख्याविघटनमिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां
प्रत्यभिज्ञानविषयस्यार्थस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । पूर्वोत्तरविवर्तवर्त्येकद्रव्यं हि
प्रत्यभिज्ञाविषयः । न च तस्मरणेनोपलभ्य(क्ष्य)ते तस्यानुभूतविषयत्वात् । नापि
प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ॥ यदप्युक्तम्—“ ताभ्यां भिन्नमन्यत्
ज्ञानं नास्तीति । ” अभेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्यैवावभासनात् । न च
तयोरन्यतरस्य वा भेदपरामर्शकत्वमस्ति विभिन्नविषयत्वात् । न चैतत्प्रत्यक्षेऽ-
न्तर्भवत्यनुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वेनाविनाभूतलिङ्गसम्भावि-
तार्थविषयत्वेन च पूर्वापरविकारव्याप्येकत्वाविषयत्वात् । नापि स्मरणे,
तेनापि तदेकत्वस्थाविषयीकरणात् ॥ अथ संस्कारस्मरणसहकृतमिन्द्रियमेव
प्रत्यभिज्ञानं जनयतीन्द्रियजं चाप्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमित्यपरः । सोऽप्य-
तिबालिश एव । स्वविषयाभिमुख्येन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य सहकारिशतसम-
वधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायोगात् । विषयान्तरं चातीतसाम्प्रति-

कावस्थाव्याप्येकद्रव्यमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरचारित्वेन चरितार्थत्वाच्च ॥
 नाप्यदृष्टसहकारिसव्यपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयं । उक्तदोषादेव ॥ किञ्चादृष्टसं-
 स्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनस्तद्विज्ञानमितिकिन्न कल्प्यते ? दृश्यते हि स्वप्न-
 सारस्वतचाण्डालिकादिविद्यासंस्कृतादात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ॥ नन्वज्ञ-
 नादि संस्कृतमपि चक्षुः साविशयमुपलभ्यते इति चेत् न, तस्य स्वार्थानति-
 क्रमेणैवातिशयोपलब्धेर्न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम्—
 यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलब्धनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्र-
 वृत्तित इति ॥ ३ ॥ नन्वस्य वार्तिकस्य सर्वज्ञप्रतिषेधपरत्वाद्विषयो दृष्टान्त इति-
 चेन्न—इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः ।
 न हि सर्वो दृष्टान्तधर्मो दार्ष्टान्तिके भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न
 स्यादिति । ततः स्थितं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामग्रीस्वरूपभे-
 दादिति । न चैतदप्रमाणं ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायामविसंवादात्
 प्रत्यक्षवदिति । नचैकत्वापलापेबन्धमोक्षादिव्यवस्था अनुमानव्यवस्था वा ।
 एकत्वाभावे बद्धस्यैव मोक्षादेर्गृहीतसम्बन्धस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादानुमानस्य
 च व्यवस्थायोगादिति । नचास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्गवाद्प्रामाण्यं
 तद्विषये प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत साधकत्वमेव
 न बाधकत्वमित्यलमतिप्रसंगेन । तथा सौगतस्य प्रमाणसंख्याविरोधिवि-
 ध्वस्तबाधं तर्काख्यमुपढौकत एव । नचैतत्प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति । साध्यसाधन-
 योर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि तदियतो
 व्यापारान्कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सन्निहितविषयत्वाच्च । नाप्यनुमाने,
 तस्यापि देशादिविषयविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । तद्विषयत्वे वा प्रकृता-
 नुमानान्तरविकल्पद्वयानतिक्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावित-
 रेतरश्रयत्वप्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायामनुमानमात्मानमासादयति ।

तदात्मलाभे च व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति, अनुमानान्तरेणाविनाभावप्रतिपत्तावनव-
स्थाचमूरी परपक्षचमूं चञ्चमीति इति नानुमानगम्या व्याप्तिः । नापि
सांख्यादिपरिकल्पितैरागमोपमानार्थापत्त्यभावैः साकल्येनाविनाभावावगातिः ।
तेषां समयसंगृहीतसादृश्यान्यथाऽनन्यथाभूताभावविषयत्वेन व्याप्यविषयत्वात् ।
परैस्तथाऽनभ्युपगमाच्च । अथ प्रत्यक्षपृष्ठभावि विकल्पात् साकल्येन साध्यसा-
धनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणान्तरं तदर्थं मृग्यमित्यपरः । सोऽपि न युक्तवादी-
विकल्पस्याध्यक्षगृहीतविषयस्य तदगृहीतविषयस्य वा तद्व्यवस्थापकत्वम् ?
आद्ये पक्षे दर्शनस्येव तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याप्य-
गोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकल्पद्वयमुपढौकत एव । तद्विकल्पज्ञानं
प्रमाणमन्यथा वेति ? प्रथमपक्षे प्रमाणान्तरमनुमन्तव्यं, प्रमाणद्वयेऽनन्त-
र्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि, व्याप्तिज्ञानस्याप्रा-
माण्ये तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमास्कन्दति सन्दिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पमविसंवादकं च प्रमाणं प्रमाण-
द्वयादन्यदभ्युपगम्यमिति न सौगताभिमतप्रमाणसंख्यानियमः । एतेनानुपल-
म्भात्कारणव्यापकानुपलम्भाच्च कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्नपि
प्रत्युक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च
लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिप्त-
दोषानुपगमात् । एतेन प्रत्यक्षफलेनोहापोहविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्य-
प्यपास्तम् । प्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तेरविषयीकर-
णात् तदन्यत्वे च प्रमाणान्तरत्वमनिवार्यमिति । अथ व्याप्तिविकल्पस्य
फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्याप्यनुमानलक्षणफलहेतुतया
प्रमाणत्वाविरोधात् । तथा सन्निकर्षफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य विशेष्यज्ञान-
लक्षणफलोपेक्षया प्रमाणत्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोहापोहविकल्पः प्रमा-

णान्तरत्वमतिवर्त्तते । एतेन त्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षपाद-
प्रमाकरजैमिनीयाः स्वप्रमाणसंख्यां न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादि-
तमवगन्तव्यम् । उक्तन्यायेन स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाण
संख्यापरिपंथित्वादिति प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव प्रमाणे इति स्थितम् ।
अथेदानीं प्रथमप्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह—

विशदं प्रत्यक्षमिति ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मिर्निर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् ।
प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः । तथाहि—प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् ।
यन्न विशदज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं, यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षं च विवादापन्नं,
तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति । प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुरिति चेत् का पुनः
प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा ? धर्मिधर्मसमुदायः प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मो
वा ? हेतुः प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्ध इति चेन्न—धर्मिणो हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् ।
तस्य पक्षप्रयोगकालवद्वेतुप्रयोगेऽप्यसिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वय-
दोष इति चेत् न—विशेषस्य धर्मित्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् तस्य च
विशेषेष्वनुगमो विशेषनिष्ठत्वात्सामान्यस्य । अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रति-
ज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वमिति तदप्यसम्मतम् । साध्यस्य स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ।
न प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वं, धर्मिणा व्यभिचारात् । सपक्षे
वृत्त्यभावाद्धेतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सर्वभावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशृङ्गार-
मङ्गीकुर्वतां ताथागतानां सत्त्वादिहेतूनामनुदयप्रसङ्गात् । विरक्षे बाधकप्रमा-
णाभावात् । पक्षव्यापकत्वाच्चान्वयवत्वं प्रकृतेऽपि समानम् । इदानीं
स्वोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे—

प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तया वा

प्रतिभासनं वैशद्यमिति ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् । यद्यप्यवायस्यावग्रहेहाप्रतीतिभ्यां व्यवधानं, तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेनाप्रतिपत्तेः । यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं तत्र परोक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्षविषयस्यैकात्मग्राह्यस्याग्रेरभिन्नस्योपलम्भादध्यक्षस्य परोक्षतोति तदप्ययुक्तम् । भिन्नविषयत्वाभावात् । विसदृशसामग्रीजन्यभिन्नाविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न दोषः । न केवलमेतदेव । विशेषवृत्तया वा प्रतिभासनं सविशेषवर्णसंस्थानादिग्रहणं वैशद्यम् । “ तच्च प्रत्यक्षं द्वेधा मुख्यसंव्यवहारभेदादिति ” मनसिकृत्य प्रथमं सांव्यवहारिकप्रत्यक्षस्योत्पादिकां सामग्रीं तद्वेदं च प्राह—

इन्द्रियानिन्द्रियानिमित्तं देशतः सांव्यवहारिकमिति ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांव्यवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः तत्र भवं सांव्यवहारिकम् । भूयः किंभूतमिन्द्रियानिन्द्रियानिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि, अनिन्द्रियं मनः ते निमित्तं कारणं यस्य । समस्तं व्यस्तं च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजातामिन्द्रियप्रत्यक्षम्, अनिन्द्रियादेव विशुद्धिसव्यपेक्षादुपजायमानमनिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणार्पयन्ततया चतुर्विधमपि बह्वादिद्वादशभेदमष्टचत्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्टचत्वारिंशद्वेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णामपीन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टचत्वारिंशद्वेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरा विशती संख्या प्रतिपत्तव्या । ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपिप्रत्यक्षमस्ति, तत्कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादिज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियसमक्ष

त्वादन्यथा तस्य स्वव्यवसायायोगात् । स्मृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नामाध्यक्षमस्ति ॥ ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकारेणेन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि किं न कारणत्वेनोक्तौ ? तदवचने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहाद्विनेयव्यामोह एव स्यात् । तदियत्ताऽनवधारणात् । न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा तद्व्यामोहाय प्रभवतीत्याशङ्क्यामुच्यते

नार्थालोकौ कारणं परिच्छेद्यच्चात्तमोवत् ॥ ६ ॥

सुगममेतत् । ननु बाह्यालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात्साधन-
विकलो दृष्टान्त इति । नैवम् । एवं सति बाह्यालोकस्यापि तमोऽभावादन्य-
स्यासम्भवात्तेजोद्रव्यस्यासम्भव इति विस्तरणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्ध-
व्यम् । अत्रैव साध्ये हेत्वन्तरमाह—

तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च

केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तं चरज्ञानवच्च ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकौ नानुविधधाति न तत्तत्कारणकं,
यथा केशोण्डुकज्ञानं, नानुविधत्ते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा
आलोकेऽपि । एतावान् विशेषस्तत्र नक्तंचरदृष्टान्त इति । नक्तंचराः मार्जा-
रादयः । ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थाकारं चार्थस्यग्राहकम् । तदुत्पत्तिमन्तरेण
विषयंप्रति नियमायोगात् । तदुत्पत्तेरालोकादावविशिष्टत्वात्ताद्रूप्यसहिताया
एव तस्यास्तंप्रति नियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्ग्राह्यग्राहक-
भावाविरोधात् । तथाचोक्तम्— भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् । इत्याशङ्क्यामिदमाह—

अतज्जन्यमपि तत्प्रकाशकं प्रदीपवत् ॥ ८ ॥

अर्थाजन्यमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणम् ।
तेनातदाकारमपीत्यर्थः । उभयत्रापि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदी-

पस्यातज्जन्यस्याऽतदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं, तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः । ननु यद्यर्थादजातस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तदा नियत-दिग्देशकालवर्त्तिपदार्थप्रकाशप्रतिनियमे हेतोरभावात्सर्वं विज्ञानमप्रतिनियतविषयं स्यादिति शङ्कायामाह—

**स्वावरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतया हि
प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥ ९ ॥**

स्वानि च तान्यावरणानि च स्वावरणानि तेषां क्षय उदयाभावः । तेषामेव सदवस्था उपशमः तावेव लक्षणं यस्या योग्यतायास्तया हेतुभूतया प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थं । यस्मादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्, कल्पयित्वाऽपि ताद्रूप्यं तद्रूपार्त्तिं तदध्वप्रवसायं च योग्यताऽवश्याऽभ्युपगन्तव्या । ताद्रूप्यस्य समानार्थैस्तदुत्पत्तेरिन्द्रियादिभिस्तद्व्यस्यापि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययैस्तत्रितयस्यापि शुक्ले शंखे पीताकारज्ञानेन व्यभिचाराद्योग्यताश्रयणमेव श्रेय इति । एतेन यदुक्तं परेण—“ अर्थेनघटयत्येनां नहि मुक्तवार्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगतौ प्रमाणं मेयरूपतेति ” तन्निरस्तम् । समानार्थाकारनानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः सद्भावात् । न च परेषां सारूप्यं नामास्ति वस्तुभूतमिति योग्यतयैवार्थप्रतिनियम इति स्थितम् । इदानीं कारणत्वात्परिच्छेद्योऽर्थ इति मतं निराकरोति—

**कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणादिना
व्यभिचार इति ॥ १० ॥**

करणादिकारणं परिच्छेद्यमिति तेन व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्वात्परिच्छेद्यत्वमपितु परिच्छेद्यत्वात्कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोडुकादिना व्यभिचारात् । इदानीमतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्याचष्टे—

सामग्रीविशेषविश्लेषिताखिलावरणमती-

न्द्रियमशेषतो मुख्यम् ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा, तस्या विशेषः समग्रतालक्षणः । तेन विश्लेषितानि अखिलान्यावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टं ? अतीन्द्रियमिन्द्रियाप्यतिक्रान्तम् । पुनरपि कीदृशमशेषतः सामस्येन विशदम् । अशेषतो वैशये किं कारणमिति चेत्—प्रतिबन्धाभाव इति ब्रूमः । तत्रापि किं कारणमिति चेत्—अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वं चेति ब्रूमः । एतदपि कुत इत्याह—

सावरणत्वे करणजन्यत्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥ १२ ॥

नन्ववधिमनःपर्यययोरेनेनासंग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि स्वविषयेऽशेषतो विशदत्वादिधर्मसम्भवात् । नचैव मतिश्रुतयोरित्येतिव्याप्तिपरिहारः । तदेतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्ययकेवलप्रभेदात्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मसन्निधिमात्रापेक्षत्वादिति । नन्वशेषविषयविशदत्वमासि ज्ञानस्य तद्वतो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्वेनाभावप्रमाणाविषमविषधरविध्वस्त-सत्ताकत्वात् कस्य मुख्यत्वम् ? तथाहि—नाध्यक्षमशेषज्ञविषयं, तस्य रूपादिनियतगोचरचारित्वात् सम्बद्धवर्तमानविषयत्वाच्च । न चाशेषवेदी सम्बद्धो वर्तमानश्चेति । नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिः । अनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे बुद्धिः । न च सर्वज्ञसद्भावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा सम्पश्यामः । तदज्ञेतेः पूर्वं तत्त्वभावस्य तत्कार्यस्य वा तत्त्वभावाविनाभाविनो निश्चेतुमशक्तेः । नाप्यागमात्तत्सद्भावः । स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सद्भावं भावेत् । न तावान्नित्यः—तस्यार्थवादरूपस्य कर्मविशेषसंस्तवनपरत्वेन पुरुषविशेषावबोधकत्वायोगात् । अनादेरागमस्यादिमत्पुरुषवाचकत्वाघटनाच्च । नाप्यानित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति । तस्यापि तत्प्रणीतस्य तन्निश्चयमन्तरेण प्रामाण्यः-

निश्चयादितरेतराश्रयत्वाच्च । इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञ-
प्ररूपणपरत्वं नितरामसम्भाव्यमिति । सर्वज्ञसदृशस्यापरस्य ग्रहणासम्भवाच्च
नोपमानम् । अनन्यथाभूतस्यार्थस्याभावानार्थापत्तिरपि सर्वज्ञावबोधिकेति
धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् । द्विविधो ह्युपदेशः सम्यग्बिध्योपदे-
शभेदात् ; तत्र मन्वादीनां सम्यगुपदेशो यथार्थज्ञानोदयवेदमूलत्वात् । बुद्धा-
दीनां तु व्यामोहपूर्वकः तदमूढत्वात् तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः प्रमाणपञ्च-
काविषयत्वादभावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति । अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदु-
क्तम्—प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तं, तद्ग्राहकस्यानुमानस्य
सम्भवात् । तथाहि—काश्चित्पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी । तद्ग्रहणस्वभा-
वत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति
प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथाऽपगततिमिरं लोचनं
रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च
विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावं नात्मनोऽसिद्धं चोदनातः सक-
लपदार्थपरिज्ञानस्यान्यथायोगादन्धस्येवादर्शाद्रूपप्रतिपत्तेरिति । व्याप्तिज्ञानोत्पत्ति-
बलाच्चाशेषविषयज्ञानसम्भवः केवलं वैशद्ये विवादः । तत्र चावरणापगम एव
कारणं रजोनीहाराद्यावृत्तार्थज्ञानस्येव तदपगम इति । प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते—दोषावरणे क्वचिन्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजतः
प्रकृष्यमाणहानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणहानिः । स क्वचिन्निर्मूलं
प्रलयमुपव्रजति । यथाऽग्निपुटपाकापसारितकिट्टकालिकाद्यन्त रङ्गबहि
रङ्गमलद्वयात्मनि हेन्नि मलमिति निर्हसातिशयवती च दोषावरणे इति ।
कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं ? प्रतिषेधस्य विधिपूर्वक-
त्वात् इति । अत्रोच्यते—विवादापन्नं ज्ञानं सावरणं, विशदतया स्वविषयानवबोध-
कत्वाद् रजोनीहाराद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति । न चात्मनोऽमूर्तत्वादावारकावृत्त्ययोगः ।

अमूर्ताया अपि चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तैरावरणं, इन्द्रियाणामचेतनानामप्यनावृतप्रख्यत्वात् । स्मृत्यादिप्रतिबन्धायोगात् । नापि मनसस्तैरावरणमात्मव्यतिरेकेणापरस्य मनसो निषेत्स्य मानत्वात् । ततो नामूर्तस्यावरणाभावः । अतो नासिद्धं तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चितावेनाभावात् । नाप्यनैकान्तिकं देशतः सामस्येन वा विपक्षेवृत्त्यभावात् । विपरीतार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासम्भवान्नकालात्ययापदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षं प्रतिपक्षसाधनस्यहेतोरभावात् । अथेदमस्येव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञो वक्तृत्वात्पुरुषत्वात्पाण्यादिमत्वाच्च । रथ्यापुरुषवदिति । नैतच्चारु वक्तृत्वादेरसम्यग्वेतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टेष्टविरुद्धार्थवक्तृत्वं तद्विरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा गत्यन्तराभावात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तद्विरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण नोपपद्यत इति । वक्तृत्वसामान्यमपि विपक्षविरुद्धत्वान्न प्रकृतसाध्यसाधनायालं, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वापकर्षादर्शनात्प्रत्युत ज्ञानातिशयवतो वचनातिशयस्यैव सम्भवात् । एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तं—पुरुषत्वं हि रागादिदोषदूषितं, तदा सिद्धसाध्यता, तददूषितं तु विरुद्धं वैराग्यज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् । पुरुषत्वसामान्यं तु सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कस्यचित्पुरुषस्य । अतोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकाविषयत्वमशेषज्ञस्य ॥ अथास्मिन्ननुमानेऽर्हतः सर्ववित्त्वमनर्हतो वा ? अनर्हतश्चेदहर्द्वाक्यप्रमाणं स्यात् । अर्हतश्चेत्सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन वाऽवगन्तुं पार्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । तदेतत्परेषां स्वधाय कृत्योत्थापनं, एवंविधविशेषप्रश्नस्य सर्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन, जात्युत्तरत्वाच्च । तथाहि—नित्यः शब्दः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्युक्ते व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापको वा । यद्यव्यापकः तदा व्यापकत्वेनोपकल्प्यमानो न कञ्चिदर्थं पुष्णाति । अथ व्यापकः सोऽपि न । श्रुत्या सामर्थ्येन वाऽवगम्यते स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा । पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति सिद्धमतो निर्दोषात्साधनादशेषज्ञत्वमिति । यच्चाभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्ग्राहकस्य सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमूढस्याभावप्रमाणस्यापस्थापनायोगात् “ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्ति तत्तज्ज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षयेति ” च भावत्वं दर्शनम् । तथा च कालत्रयात्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावप्रहणेऽन्यत्रान्यदा गृहीतस्मरणे च सर्वज्ञनास्ति तज्ज्ञानमभावप्रमाण युक्तम् । नापरथा । न च कस्यचिदर्वागदर्शनास्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्वज्ञत्वं हि चेतोधर्मतयाऽतीन्द्रियं तदपि न प्रकृतपुरुषविषयमिति कथमभावप्रमाणमुदयमासादयेत् । असर्वज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे वा तथाज्ञातुरेव सर्वज्ञत्वमिति । अत्राधुना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषंगात् । ततः सिद्धं मुख्यमतीन्द्रियज्ञानमशेषतो विशदम् । सार्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वादशुच्यादिदर्शनं तद्रसास्वादनदोषोऽपि परिहृत एव । कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् । यथा सत्यस्वप्नज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य चेति । दृश्यते हि भावनावलादतद्देशवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति । “ पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रहदुर्भेदे । मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तमिति ” बह्वलमुपलम्भात् । ननु च नावरणविश्लेषादशेषज्ञत्वमपि तु तनुकरणभुवनादिनिमित्तत्वेन । न चात्र तन्वादीनां बुद्धिमद्वेतुकत्वमसिद्धमनुमानोदस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि— विमत्याधिकरणभावापन्नं उर्वीपर्वततरुतन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं कार्यत्वादचेतनोपादानत्वात्सान्नवेशाविशिष्ट-

त्वाद्वा वस्त्रादिवादिति । आगमोऽपि तद्वेदकः श्रूयते— “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतः पात् । सम्बाहुभ्यां धमतिसम्पतत्रै-
र्चावाभूमी जनयन्देव एकः ” तथा व्यासवचनं च “अज्ञो जन्तुरनीशो-
ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ १ ॥”
न चाचेतनैरेव परमाण्वादिकारणैः पर्याप्तत्वादबुद्धिमत्तः कारणस्यानर्थक्यम् ।
अचेतनानां स्वयंकार्योत्पत्तौ व्यापारायोगात्तुर्यादिवत् । न चैवं चेतनस्यापि
चेतनान्तरपूर्वकत्वादनवस्था । तस्य सकलपुरुषज्येष्ठत्वान्निरतिशयत्वात्सर्वज्ञ-
बीजस्य “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वादानादिभूतानश्वरज्ञानसम्भवाच्च ।
यदाह पतञ्जलिः— “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः सर्वज्ञः स
पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदादिति ” च “ऐश्वर्यमप्रतिहतं सहजो
विरागस्तृप्तिर्निर्गमजनिता वशितेन्द्रियेषु । आत्यन्तिकं सुखमनाव-
रणा च शक्तिर्ज्ञानं च सर्वविषयं भगवंस्तत्रैव ” इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र
कार्यत्वमसिद्धम् । सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेः । नापि विरुद्धं, विपक्ष
एव वृत्त्यभावात् । नाप्यनैकान्तिकं, विपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः ।
प्रतिपक्षसिद्धिनिवन्धनस्य साधनान्तरस्याभावान्न प्रकरणसमम् । अथ तन्वा-
दिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वादाकाशवदित्य-
स्येव प्रतिपक्षसाधनमिति । नैतद्युक्तं, हेतोरसिद्धत्वात् । सन्निवेशविशिष्ट-
त्वेन प्रासादादिसमानजातीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् । अथ यादृशः
प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टो न तादृशस्तन्वादाविति चेन्न सर्वात्मना
सदृशस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्त्तारं
गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकत्वादृष्टकर्तृकत्वाभ्यां बुद्धिमन्निमित्ते
त्तरत्वसिद्धिः । कृत्रिभैर्मणिमुक्ताफलादिभिर्व्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादान-
त्वादिकमपि समर्थयामिति सूक्तं बुद्धिमद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ॥

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविणदरिद्रवचनमेव कार्यत्वादेरसम्यग्चेतुत्वेन तज्जानित
ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि—कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्यादभूत्वा
भावित्वमक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा
स्याद्वत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तदा योगिनामशेषकर्मक्षये पक्षान्तःपा-
तिनि हेतौ कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेर्भागासिद्धत्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः
स्वकारणसमवायो वा समस्ति, तत्प्रक्षयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययो-
रभावात् सत्ताया द्रव्यगुणक्रियाधारत्वाभ्यनुज्ञानात् समवायस्य च परैर्द्रव्यादि-
पञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् । अथाभावपरित्यागेन भावस्यैव विवादाध्यासि-
तस्य पक्षीकरणान्नायं दोषः प्रवेशभागिति चेत्—तर्हिमुक्त्यर्थिनां तदर्थ-
भीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् । तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् सत्तासमवायस्य
विचारमधिरोहतः शतधा विशीर्यमाणत्वात् स्वरूपासिद्धं च कार्यत्वम् । स
हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानां वा ? यद्युत्पन्नानां, सतामसतां ? न
तावदसतां खरविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सतां चेत् सत्तासमवायात्स्वतो
वा ? न तावत्सत्तासमवायादनवस्थाप्रसङ्गात् प्रागुक्तविकल्पद्वयाऽनतिवृत्तेः ।
स्वतःसतां तु सत्तासमवायानर्थक्यम् । अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धो निष्ठा-
सम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध उत्पादाद्विन्नः
किं वा अभिन्न इति । यदि भिन्नास्तदोत्पत्तेरसत्त्वाविशेषादुत्पत्त्यभावयोः किंकृतो
भेदः । अथोत्पत्तिसमाक्रान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथाव्यपदिश्यते इति मतम् ।
तदपि अतिजाड्यवल्गितमेव । उत्पात्तिसत्त्वप्रतिविवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घट-
त्वात् । इतरेतराश्रयदोषश्च । इत्युत्पत्तिसत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तास-
म्बन्धावगमस्तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनोत्पत्तिसत्त्वनिश्चय इति । अथैतदोष
परिजिह्वीयया तयोर्नैक्यमभ्यनुज्ञायते, तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्वेतुकत्वे गगनादिभिरनेकान्तः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि

चिन्तितः । अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः सापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादाचित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः । अथ वस्तुत्पादकारणानां सन्निधानाभावान्न सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्त्यर्थं कारणानाम् व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायः स च सर्वदाप्यस्ति, इति तदर्थं कारणोपादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं तदुपादानमित्यपि वार्त्तं वस्तुत्पादापेक्षया अभिव्यक्तेरघटनात् । वस्त्वपेक्षयाऽभिव्यक्तौ कारणसम्पातात्प्रागपि कार्यवस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य प्राक् सत एव हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यञ्जकेनाभिव्यक्तिस्तमस्तिरोहितस्य घटस्येव प्रदीपादिनेति । तन्नाभिव्यक्त्यर्थं कारणोपादानं युक्तं, तन्न स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् ॥ नाप्यभूत्वाभावित्वम् । तस्यापि विचारासहत्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्त्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते । क्त्वान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वाद्भुक्त्वा व्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयोराधारभूतस्य कर्तुरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन भवनाधारस्य च विद्यमानतया भावाभावयोरेकाश्रयविरोधात् । आविरोधे च त्रयोः पर्यायमात्रेणैव भेदो न वास्तव इति । अस्तु वा यथाकथंचिदभूत्वाभावित्वं, तथापि तन्वादाौ सर्वज्ञानभ्युपगमाद्भागासिद्धम् । न हि महीमहीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वाभवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैः । तेषां तैः सर्वदावस्थानाभ्युपगमात् । अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते, तदप्यशिक्षितलक्षितम् । अवयवेषु वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे सावयवसामान्येनानेकान्तात् । द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् । अथ सन्निवेश एव सावयवत्वं तच्च घटादिवत् पृथिव्यादावुपलभ्यते इत्यभूत्वाभावित्वमभिधीयते तदप्यपेशलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् । स ह्यवयवसम्बन्धो भवे-

द्रचनाविशेषो वा । यद्यवययसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः सकलमूर्तिमद्-
द्रव्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्यसद्भावात् । अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा
इति चेत् तर्हि सकलमूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धस्याप्युपचरितत्वात्सर्वगतत्वमप्युपचरितं
स्यात् । श्रोत्रस्यार्थक्रियाकारित्वं च न स्यात् । उपचरितप्रदेशरूपत्वात् ।
धर्मादिना संस्कारात्ततः सेत्युक्तम् । उपचरितस्यासद्रूपस्य तेनोपकारायोगात् ।
खरविषाणस्येव ततो न किञ्चिदेतत् । अथ रचनाविशेषस्तदा परम्प्रतिभागा-
सिद्धत्वं तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावित्वं विचारं सहते । नाप्यक्रियादर्शनोऽपि
कृतबुद्ध्युत्पादकत्वम् । तद्वि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसम-
यस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तत्रापि खननोत्सेचनात्
कृतमिति गृहीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि
किं न स्यात् । बाधासद्भावस्य प्रतिप्रमाणविरोधस्य चान्यत्रापि समानत्वात् ।
प्रत्यक्षेणोभयत्रापि कर्तुरग्रहणात् । क्षित्यादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति
अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।
तत्र कृतसमयस्य कृतबुद्ध्युत्पादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्याऽसिद्धत्वादवि-
प्रतिपत्तिप्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वं च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते
तदा विरुद्धं साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि
कारणविशेषे बुद्धिमति तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वम् । तत-
स्तद्विशेषसिद्धिरिति सन्निवेशविशिष्टत्वमचेतनोपादानत्वं चोक्तदोषदुष्टत्वान्न
पृथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वादेस्तत्रापि सुलभत्वात् । विरुद्धाश्चामी
हेतवो दृष्टान्तानुग्रहेण सशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात्पावकानुमानेऽ-
प्ययं दोषः । तत्र ताण्णपाण्णादिविशेषाधाराग्निमात्रव्याप्तधूमस्य दर्शनात् ।
नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्य व्याप्तिः सर्वज्ञस्य
कर्तुरतोऽनुमानात्प्रागसिद्धत्वात् । व्यभिचारिणश्चामी हेतवो बुद्धिमत्कारण-

मन्तरेणापि विद्युदादीनां प्रादुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायामबुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् । तदवश्यं तत्रापि भर्गाख्यं कारणमित्यतिमुग्धविलसितं, तद्वच्चपारस्याप्तसम्भवादशरीरत्वात् । ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात्तदसम्भवश्च पुरातनैर्विस्तरेणाभिहित आप्तपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते । यच्च महेश्वरस्य क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वं निरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत्सर्वमपि गगनावजसौरभव्यावर्णनमिव निर्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । ततो न महेश्वरस्याशेषज्ञत्वम् । नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सद्भावावेदकप्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं तदावेदकमविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमत्रिनामाविलङ्घनाभावात् । ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्येव, अक्षि-विस्फालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधिविषयतैयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम्—अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥ न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यध्यक्षतः प्रतीयत इति द्वैतसिद्धिः । तस्य निषेधाविषयत्वात् । तथा चोक्तम् । आहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेधविपश्चितः । नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रवाध्यते ॥ १ ॥ अनुमानादपि तत्सद्भावो विभाव्यत एव । तथाहि—ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत्प्रतिभासते तत्प्रतिभासान्तःप्रविष्टम् । यथा प्रतिभासस्वरूपं प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि पुरुष एवेदं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन । इति श्रुतेश्च ॥ १ ॥ ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादि भेदोऽवभासत इति न चोद्यम् । सर्वस्यापि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धं प्रमाणप्रसिद्धत्वात् । तथाहि—विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात् । घटघटी-

सरावोदञ्चनादीनां मृद्रूपान्वितानां यथा मृदेककारणपूर्वकत्वं, सद्रूपेणान्वितं च निखिलं वस्तिवति । तथाऽऽगमोऽप्यस्ति—“ ऊर्णनाभ इवांशूनां चंद्रकांत इवाम्भसाम् । प्ररोहाणामिव प्लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनामिति ॥ १. ॥ ” तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदोदितमिव मदनकोद्रवाद्युपयोगजनितव्यामोहमुग्ध-विलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथा हि—यत्प्रत्यक्षसत्ता-विषयत्वमभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वम् वा ? न तावत्पौरस्त्यः पक्षः । सत्तायाः सामान्यरूपत्वात् । विशेषनिरपेक्षत-याऽनवभासनात् । शाबलेयादिविशेषानवभासने गोत्वाऽनवभासनवत् । ‘ निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवदि’त्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वं च सत्तायाः सत्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव । अथ पाश्चात्यः पक्षः कक्षीक्रियते, तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकारविशेषाणामध्य-क्षतोऽवभासनात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न साधु, विचारासहत्वात् । तथाहि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा ? न तावत्स्व-तोऽसिद्धत्वात् । परतश्चेद्विरुद्धम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोप-पद्यते प्रतिभासनमात्रमपि न सिद्धिमधिवसति । तस्य तद्विशेषान्तरीयक-त्वात्तद्विशेषाभ्युपगमे च द्वैतप्रसक्तिः किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भूता वा । यथायः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न ततोऽनुमानम् । तद्वहिर्भावे तैरेव हेतोर्व्यभिचारः । अप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्यवस्थाभावात् ततो नानु-मानमिति । अथानाद्यविद्याविजृम्भितत्वात्सर्वमेतदसम्बद्धमित्यनल्पतमोविल-सितम् । अविद्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैष-दोष इत्यप्यतिमुग्धभाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्व-रूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह

प्रतन्यते । यच्च परमब्रह्मविवर्तस्त्वमखिलभेदानामित्युक्तं । तत्राप्येकरूपेणा-
 न्वितत्वं हेतुर्न्वेत्रन्वीयमानद्वयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नातीति
 स्पेष्टविघातकारित्वादिरुद्धः । अन्वितत्वमेकहेतुके घटादावनेकहेतुके स्तम्भकु-
 म्भाम्भोरुहादावप्युपलभ्यत इत्यनैकान्तिकश्च । किमर्थं चेदं कार्यमसौ विद-
 धाति ? अन्येन प्रयुक्तत्वात्, कृपावशात् क्रीडावशात्, स्वभावाद्वा ? अन्येन
 प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिर्द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां
 दुःखिनामकारुण्यप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः सृष्टेः प्रागनुकम्पा
 विषयप्राणिनामभावाच्च न सा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च ।
 अदृष्टवशात्तद्विधाने स्वातन्त्र्यहानिः कृपापरस्य पीडाकारणादृष्टव्यपेक्षायोगाच्च ।
 क्रीडावशात्प्रवृत्तौ न प्रभुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्षणाद्बालकवत् । क्रीडोपायस्य
 तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थे कारणे कार्यस्यावश्यम्भा-
 वात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् । अथ स्वभावादसौजगन्निर्मि-
 नोति यथाग्निर्दहति वायुर्वातीति मतं, तदपि बालभाषितमेव पूर्वोक्तदोषानि-
 वृत्तेः । तथाहि—क्रमवर्तिविवर्तजातमखिलमपि युगपदुत्पद्येत । अपेक्षणीयस्य
 सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन यौगपद्यसम्भवात् उदाहरणवैषम्यं च । वन्द्यादेः
 कादाचित्कस्वहेतुजनितस्य नियतशक्यात्मकत्वोपपत्तेरन्यत्र नित्यव्यापिसमर्थं
 कस्वभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनियमस्य कार्यं दुरुपपादात् । तदेवं
 ब्रह्मणोऽसिद्धौ वेदानां तत्सुप्रबुद्धावस्थात्वप्रातिपादनं परमपुरुषाख्यमहाभूतनिः-
 श्वसिताभिधानं च गगनारविन्दमकरन्दव्यावर्णनवदनवधेयार्थविषयत्वादुपेक्षा-
 मर्हति । यच्चागमः प्रमाणं “ सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि ” “ ऊर्णनाम्भ
 इत्यादि ” च तत्सर्वमुक्तविधिना अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते । न
 चापौरुषेयं आगमोऽस्तीत्यग्रेप्रपञ्चयिष्यते । तस्मान्न पुरुषोत्तमोऽपि विचारणां
 प्राञ्चति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नममलं मानं द्विधैवोदितम् ।
 देवैर्दासगुणैर्विचार्य विधिवत्संख्याततेः संग्रहात् ॥
 मानानामिति तदिगप्यभिहितं श्रीरत्नन्याह्वयै-
 स्तद्व्याख्यानमदो विशुद्धधिषणैर्बोद्धव्यमव्याहृतम् ॥ १ ॥
 मुख्यसंव्यवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
 देवोक्तमुपजीवद्भिः सूरिभिर्ज्ञापितं मया ॥ २ ॥
 इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ द्वितीयः समुद्देशः ॥ २ ॥

अथेदानीमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणाद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय,
 इतरद्व्याचष्टे—

परोक्षमितरदिति ॥ १ ॥

उक्तप्रतिपक्षमितरच्छब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादितरदिति लभ्यते, तच्च
 परोक्षमिति । तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह—

प्रत्यक्षादिनिमित्तं स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदमिति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यत्रादिशब्देन परोक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं
 निरूपयिष्यते । प्रत्यक्षादिनिमित्तं यस्य इति विग्रहः । स्मृत्यादिषु द्वंद्वः । ते
 भेदा यस्य इति विग्रहः । तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयन्नाह—

संस्कारोद्वाधनिबन्धना तदित्याकारा स्मृतिरिति ॥ ३ ॥

संस्कारस्योद्बोधः प्राक्कथं स निबन्धनं यस्याः सा तथोक्ता । तदित्या-
 कारा तदित्युल्लेखिनी, एवम्भूता स्मृतिर्भवतीति शेषः । उदाहरणमाह—

स देवदत्तां यथेति ॥ ४ ॥

प्रत्यभिज्ञानं प्राप्तकालमाह—

दर्शनस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं । तदेवेदं तत्सदृशं
तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥ ५ ॥

अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् ।
येषां तु सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमा-
णान्तरमनुषज्येत । तथा चोक्तम्—“ उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसा-
धनम् । तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इदमख्यं महद्-
दूरमासन्नं प्रांशु नैति वा । व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तर
मिति ॥ २ ॥” एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह—

यथा स एवायं देवदत्तः ॥ ६ ॥ गोसदृशो गवयः ॥ ७ ॥
गोविलक्षणो महिषः ॥ ८ ॥ इदमस्माद्दूरम् ॥ ९ ॥ वृक्षोऽय-
मित्यादि ॥ १० ॥

आदिशब्देन—“ पयोम्बुमेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः । सप्त-
पणैस्तु तत्त्वज्ञैर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ १ ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकाख्यं
पृथुस्तनी । युवतिश्चैकश्रृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ शरभोऽय-
ष्टभिः पादैः सिंहश्चारुसटान्वितः ।” इत्येवमादिशब्दश्रवणात्तथाविधानेव सरा-
लदीनवर्लाक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं,
दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् । परेषां तु तत्प्रमाणान्तरमेवोपपद्यते उपमानादौ
तस्यान्तर्भावाभावात् । अथोहोऽवसरप्राप्त इत्याह—

उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ॥ ११ ॥ इदम-
स्मिन्सत्येव भवत्यसति न भवत्यवेति च ॥ १२ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते । यदि प्रत्यक्षमेवोपलम्भशब्देनोच्यते
तदा साधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण
प्रतीयते, सा कथमतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति । नैवं

प्रत्यक्षविषयेष्विवानुमानविषयेष्वपि व्याप्तेरविरोधात् । तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वा-
भ्युपगमात् । उदाहरणमाह—

यथाग्रावेव धूमस्तदभावं न भवत्येवेति च ॥ १३ ॥

इदानीमनुमानं क्रमायातमिति तल्लक्षणमाह—

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥ १४ ॥

साधनस्य लक्षणमाह—

साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥ १५ ॥

ननु त्रैरूप्यमेव हेतोर्लक्षणं, तस्मिन्सत्येव हेतोरसिद्धादिदोष परिहारोप-
पत्तेः । तथाहि—पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वं तु
विरुद्धत्वापनोदार्थम् । विपक्षे चासत्त्वमवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदु-
क्तम् “ हेतोस्त्रिष्वपिरूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः । असिद्धविपरीतार्थव्याभि-
चारिविपक्षतः ” इति ॥ १ ॥ तदयुक्तं—अविनाभावनियमनिश्चयादेव
दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अविनाभावो ह्यन्यथानुपपन्नत्वं, तच्चासिद्धस्य न
सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न सिद्धसतीत्यभिधानात् । नापि
विरुद्धस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभाविनि यथोक्तसाध्याविनाभा-
वनियमलक्षणस्यानुपपत्तेर्विरोधात् व्याभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणावकाशः ।
तत एव ततोऽन्यथाऽनुपपत्तिरेव श्रेयसी । न त्रिरूपता । तस्यां स्यामपि
यथोक्तलक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वाददर्शनात् । तथाहि—स इयामस्तत्त्वत्वादि-
तरतन्तुत्वदित्यत्र त्रैरूप्यसम्भवेऽप्यगमकत्वमुपलक्ष्यते । अथ विपक्षाद्वावृत्ति-
नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि मुग्धाविक्षेपित-
मेव । तस्या एवाविनाभावरूपत्वात् । इतररूपसद्भावेऽपि तदभावे हेतोः
स्वसाध्यसिद्धिप्रति गमकत्वानिष्ठौ सैव प्रधानं लक्षणमक्षुण्णमुपलक्षणीयमिति
तत्सद्भावे चैतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च । यथा सन्त्यद्वैतकदि-

नोऽपि प्रमाणानीष्टानिष्टसाधनदूषणाऽन्यथाऽनुपपत्तेः । नचात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो वाऽस्ति । केवलमविनाभावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः । यदप्यपरमुक्तं परैः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य काष्ण्याद्धवलः प्रासाद इत्यस्यापि गमकत्वापत्तिरिति तदप्यनेन निरस्तम् । अन्यथानुपपत्तिबलेनैव पक्षधर्मस्यापि साधुत्वाभ्युपगमात् । न चेह साऽस्ति । ततोऽविनाभाव एव हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मिन्सत्यसति त्रिलक्षणत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति न तैरूप्यं हेतुलक्षणमव्यापकत्वात् । सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वादेः साधनस्य सपक्षे सतोऽपि स्वयं सौगतैर्गमकत्वाभ्युपगमात् । एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमियत्तीत्यभिहितं बोद्धव्यम् । पक्षधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चलक्षणानि, तेषामप्यविनाभावप्रपञ्चतैवावबाधितविषयस्याविनाभावायोगात् । सत्प्रतिपक्षस्येति साध्यामासविषयत्वेनासम्यग्घेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात्तद्दोषेणैव दुष्टत्वात् । अतः स्थितं साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुरिति । इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह—

सहक्रमभावनियमोऽविनाभावः ॥ १६ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह—

सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः ॥ १७ ॥

सहचारिणो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिति । सप्तम्या विषयो निर्दिष्टः । क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह—

पूर्वोत्तरचारिणोः कार्यकारणयोश्च क्रमभावः ॥ १८ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धूमधूमध्वजयोः । नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं, तस्य सन्निहितत्वात् । नाप्यनुमानेन, प्रकृतापरानुमानकल्पनायामितरेतराश्रयत्वान-

वस्थावतारात् । आगमादेरपि भिन्नविषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि तत्प्रति-
पत्तिरित्यारेकायामाह—

तर्कात्तन्निर्णयः ॥ १९ ॥

तर्काद्यथोक्तलक्षणादूहात्तन्निर्णय इति । अथेदानीं साध्यलक्षणमाह—

इष्टमबाधितमसिद्धं साध्यम् ॥ २० ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते—आसनशयनभोजनयाननिधुवनादेरपीष्टत्वात्त-
दपि साध्यमनुषज्यत इति । तेऽप्यतिबालिशा अप्रस्तुतप्रलपित्वात् । अत्र
हि साधनमधिक्रियते । तेन साधनविषयत्वेनेप्सितमिष्टमुच्यते । इदानीं
स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफल्यनसिद्धविशेषणं समर्थयितुमाह—

संदिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वं

यथा स्यादित्यसिद्धपदम् ॥ २१ ॥

तत्र सन्दिग्धं स्थाणुर्वापुरुषो वेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शिसंशयाकलितं
वस्तु उच्यते । विपर्यस्तं तु विपरीतावभासिविपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि ।
अव्युत्पन्नं तु नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेनानिर्णीतविषयानध्यवसायग्रा-
ह्यम् । एषां साध्यत्वप्रतिपादनार्थमसिद्धपदोपादानामित्यर्थः । अधुनेष्टाबाधित
विशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह—

अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभू-

दिताष्टाबाधितवचनम् ॥ २२ ॥

अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः प्रत्यक्षादिबाधितश्चाश्रावणत्वादिः ।
आदिशब्देनानुमानागमलोकस्ववचनबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणं चाकि-
ञ्चित्करस्य हेत्वाभासस्य निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यती-
त्युपरम्यते । तत्रासिद्धपदं प्रतिवाद्यपेक्षयैव, इष्टपदं तु वाद्यपेक्षयोति विशेष-
मुपदर्शयितुमाह—

नचासिद्धवदिष्टं प्रतिवादिनः ॥ २३ ॥

अयमर्थः—न हि सर्वं सर्वापेक्षया विशेषणमपि तु किञ्चित्कमप्युद्दिश्य भवतीति । असिद्धवदिति व्यतिरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा असिद्धं प्रति-वाद्यपेक्षया न तथेष्टमित्यर्थः । कुत एतदित्याह—

प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेव ॥ २४ ॥

इच्छायाः खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेवेति । तच्च साध्यं धर्मः किं वा तद्विशिष्टो धर्मीति प्रश्ने तद्वेदं दर्शयन्नाह—

साध्यं धर्मः क्वचित्तद्विशिष्टो वा धर्मीति ॥ २५ ॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽयमर्थो लभ्यते—व्याप्तिकालापेक्षया तु साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्विशिष्टो धर्मी साध्यः । अस्यैव धर्मिणो नामान्तरमाह—

पक्ष इति यावत् ॥ २६ ॥

ननु धर्मधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनैर्निरूपितत्वाद्धर्मिणस्तद्वचने कथं न राद्धान्तविरोध इति । नैवं—साध्यधर्माधारतया विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्ववचनेऽपि दोषानवकाशात् । रचनावैचित्र्यमात्रेण तात्पर्यस्यानिराकृतत्वात्सिद्धान्ताविरोधात् । अत्राह सौगतः भवतु नाम धर्मी पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ परिवर्तमान एव न वास्तवः ! सर्व एवानुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन बहिःसदसत्वमपेक्षत इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह—

प्रसिद्धो धर्मीति ॥ २७ ॥

अयमर्थः—नेयं विकल्पबुद्धिर्वहिरन्तर्वाऽनासादितालम्बनभावा धर्मिणं व्यवस्थापयति । तदवास्तवत्वेन तदाधारसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेस्तद्वेदः पारम्पर्येणापि वस्तुव्यवस्थानिबन्धनत्वायोगात् । ततो विकल्पेना-

न्येन वा व्यवस्थापितः पर्वतादिविषयभावं भजनेन धर्मितां प्रतिपद्यत इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तत्प्रसिद्धिश्च कचिद्विकल्पतः कच्चित्प्रमाणतः कच्चि-
चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिरूढस्य प्रमाणप्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ।
ननु धर्मिणो विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्कयामाह—

विकल्पसिद्धे तस्मिन्सत्तेतरे साध्ये ॥ २८ ॥

तस्मिन्धर्मिणि विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षयेतराऽसत्ता च ते द्वे अपि
साध्ये, सुनिर्णीतासम्भवद्वाधकप्रमाणबलेन योग्यानुपलब्धिबलेन चेति शेषः ।
अत्रोदाहरणमाह—

अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविष्णामिति ॥ २९ ॥

सुगमम् । ननु धर्मिण्यासिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानै-
कान्तिकत्वादनुमानविषयत्वायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्वम् ? तदु-
क्तम्—असिद्धो भावधर्मश्चेद्वाभिचार्युभयाश्रितः । विरुद्धो धर्मो भावस्य सा
सत्ता साध्यते कथम् । इति तदयुक्तम्—मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः
प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्सिद्धौ तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वाद्वयर्थमनुमानम् ।
तदभ्युपेतमपि वैय्याल्याद्यदा परो न प्रतिपद्यते तदाऽनुमानस्य साफल्यात् ।
न च मानसज्ञानाद्गगनकुसुमादेरपि सद्भावसम्भावनाऽतोऽतिप्रसङ्गः । तज्ज्ञा-
नस्य बाधकप्रत्ययव्यपाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तुरगशृङ्गादेर्धर्मिण्येवमिति न चोद्यम्—धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्र-
त्ययानुदयात्सत्त्वसम्भावनोपपत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणासत्त्वेन
सत्त्वप्रति संशीतिः सुनिश्चितासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वेन मुखादाविव सत्त्वनि-
श्चयात्तत्र संशयायोगात् । इदानीं प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिणि किं साध्यमित्याश-
ङ्कयामाह—

प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्मविशिष्टता ॥ ३० ॥

साध्ये इति शब्दः प्राक् द्विवचनान्तोऽप्यर्थवशादेकवचनान्ततया सम्ब-
ध्यते । प्रमाणं चोभयं च विकल्पप्रमाणद्वयं, ताभ्यां सिद्धे धर्मिणि साध्यध-
र्मविशिष्टता साध्या । अयमर्थः—प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्माधारतया
विवादपदमारोहतीति साध्यतां नातिवर्त्तत इति । एवमुभयसिद्धेऽपि योज्यम् ।
प्रमाणोभयसिद्धं धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह—

अग्निमानयं देशः परिणामी शब्द इति यथा ॥ ३१ ॥

देशो हि प्रत्यक्षेण सिद्धः शब्दस्तूभयसिद्धः । नहि प्रत्यक्षेणार्वाग्दर्शि-
भिरनियतादिदेशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पर्यन्ते । सर्वदर्शिनस्तु
तन्निश्चयेऽपि न प्रत्यनुमानानर्थक्यात् । प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्टधर्मिणः
साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिकालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह—

व्याप्तौ तु साध्यं धर्म एवेति ॥ ३२ ॥

सुगमम् । धर्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह—

अन्यथा तदघटनादिति ॥ ३३ ॥

उक्तविपर्ययेऽन्यथाशब्दः । धर्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् व्याप्त्यघटना-
दिति हेतुः । न हि धूमदर्शनात्सर्वत्र पर्वतोऽग्निमानिति व्याप्तिः शक्या कर्तुं
प्रमाणविरोधात् । नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मित्यादिवच-
नमयुक्तम् । तस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् ।
अथादापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्तमित्यभिधानादिति सौगतस्तत्राह—

साध्यधर्माधारसन्देहापनोदाय गम्यमान-

स्यापि पक्षस्य वचनम् ॥ ३४ ॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तत्र सन्देहो महानसादिः पर्वतादिवेति । तस्या-
पनोदो व्यवच्छेदस्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रद-
र्शनान्यथानुपपत्तेस्तदाधारस्य गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ।
अत्रोदाहरणमाह—

साध्यधर्मिणि साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ॥ ३५ ॥

साध्येन विविष्टो धर्मा पर्वतादिस्तत्र साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् । पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वदिति । अयमर्थः— साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धिताप्रदर्शनार्थं यथोपनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति । किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च समर्थनोपन्यासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वाद्देतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे कस्य समर्थनमिति चेत्—पक्षप्रयोगाभावे क हेतुर्वर्ततामिति समानमेतत् । तस्मात्कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एवेति । अमुमेवार्थमाह—

को वा त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानो न पक्षयति ॥ ३६ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थे वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावश्यंभावे कः किञ्च न पक्षयति ? पक्ष न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन्समर्थयमानः । किं कृत्वा हेतुमुक्तवैव । न पुनरनुक्तवैत्यर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारेण स्वसाध्यसाधनसामर्थ्यप्ररूपणप्रवर्णं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्त्वेति वचनम् । ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन त्र्यवयवमनुमानमिति सांख्यः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति मीमांसकः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात्पञ्चावयवमिति यौगः । तन्मतमपाकुर्वन्स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेवोपदर्शयन्नाह—

एतद्वयमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणमिति ॥ ३७ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोर्द्वयमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिव्यव-

च्छेदे सिद्धेऽपि परमतनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् । तद्धि किं साध्य-
प्रतिपत्त्यर्थमुतस्विद्धेतोरविना भावनियमार्थमाहोस्विद्ध्याप्तिस्मरणार्थमिति विक-
ल्पान् क्रमेण दूषयन्नाह—

न हि तत्साध्यप्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापारात् ॥३८॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तेरङ्गं कारणं नेति सम्बन्धः । तत्र साध्यप्रति-
पत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्यापारादिति । द्वितीय-
विकल्पं शोधयन्नाह—

तदविनाभावनिश्चयार्थं वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः ॥ ३९ ॥

तदिति वर्तते । नेति च । तेनायमर्थः तदुदाहरणं तेन साध्येनाविना-
भावनिश्चयार्थं वा न भवतीति । विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चय-
सिद्धेः । किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत्कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् ।
व्यक्त्यन्तरेषु व्यक्त्यर्थं पुनरुदाहरणान्तरं मृग्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन
सामान्येन व्याप्तेरवधारयितुमशक्यत्वादपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् ।
एतदेवाह—

व्यक्तिरूपं च निदर्शनं सामान्येन तु व्याप्तिस्तत्त्वापितद्विप्रति-
पत्तावनवस्थानं स्यात् दृष्टान्तान्तरापेक्षणात् ॥ ४० ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः ।
शेषं व्याख्यातम् । तृतीयविकल्पे दूषणमाह —

नापि व्याप्तिस्मरणार्थं तथाविधेहेतुप्रयोगादेव तत्स्मृतेः ॥४१॥

गृहीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिसिद्धिरगृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्त-
शतेनापि न तत्स्मरणमनुभूतविषयत्वात्स्मरणस्येति—भावः । तदेवमुदाहरण-
प्रयोगस्य साध्यार्थप्रति नोपयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्शयति—

तत्परमभिधीयमानं साध्यधर्मिणिसाध्यसाधने सन्देहयति ॥४२॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानं साध्यधर्मिणि साध्यविशिष्टधर्मिणि साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्त-साधनोपदर्शनेऽपि साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वादिति शेषः । अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह—

कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ॥ ४३ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे कस्माद्धेतोरुपनयनिगमने प्रयुज्येते । अपरः प्राह—उपनयनिगमनयोरप्युमानाङ्गत्वमेव, तदप्रयोगे निरवकरसाध्यसंविस्तरयो-गादिति । तन्निषेधार्थमाह—

न च ते तदङ्गे । साध्यधर्मिणि हेतुसाध्य-
योर्वचनादेवासंशयात् ॥ ४४ ॥

ते उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः ! साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः । किञ्चाभिधायापि दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्थितस्याहेतुत्वा-दिति तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वाऽस्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगान्नो-दाहरणादिकमेतदेवाह—

समर्थनं वा वरं हेतुरूपमनुमानावयवो
वाऽस्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥ ४५ ॥

प्रथमो वाशब्द एवकारार्थः । द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् । ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण मन्दधियामवबोधयितुमशक्यत्वात्कथं पक्षहेतुप्रयोग-मात्रेण तेषां साध्यविप्रतिपत्तिरिति तत्राह—

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्रयोपगमे शास्त्र एवासौ
न वादेऽनुपयोगादिति ॥ ४६ ॥

बालानां अल्पप्रज्ञानां व्युत्पत्त्यर्थं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शास्त्र

एवासौ तत्रयोपगमो न वादे नहि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः । व्युत्पन्नानामेव तत्राधिकारादिति । बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्रयोपगम इत्यादिना शास्त्रेऽभ्युपगतमेवोदाहरणादित्रयमुपदर्शयति—

दृष्टान्तो द्वेधा । अन्वयव्यतिरेकभेदादिति ॥ ४७ ॥

दृष्टावन्तौ साध्यसाधनलक्षणौ धर्मावन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । स द्वेधैवोपपद्यते । तत्रान्वयदृष्टान्तं दर्शयन्नाह—

साध्यव्याप्तं साधनं यत्र प्रदर्श्यते सोऽन्वयदृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

साध्येन व्याप्तं नियत साधनं हेतुर्यत्र दर्श्यते व्याप्तिपूर्वकतयोति भावः । द्वितीयभेदमुपदर्शयति—

साध्याभावे साधनाभावो यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

असत्यसद्भावो व्यतिरेकः । तत्प्रधानो दृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः । साध्याभावे साधनस्याभाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् । क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति—

हेतोरुपसंहार उपनयः ॥ ५० ॥

पक्षे इत्यध्याहारः । तेनायमर्थः—हेतोः पक्षधर्मतयोपसंहार उपनय इति । निगमनस्वरूपमुपदर्शयति—

प्रतिज्ञायास्तु निगमनमिति ॥ ५१ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मविशिष्टत्वेन प्रदर्शनं निगमनमित्यर्थः । ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमानभ्युपगमात्कथं तत्रयमिह सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोद्यम् । स्वयमन्भ्युपगमेऽपि प्रतिपाद्यानुरोधेन जिनमतानुसारिभिः प्रयोगपरिपाद्याः प्रतिपन्नत्वात् । सा चाज्ञाततत्त्वरूपैः कर्तुं न शक्यत इति तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्य-

मेवेति । तदेवं मतभेदेन द्वित्रिचतुःपञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह—

तदनुमानं द्वेधा ॥ ५२ ॥

तद्वैविध्यमेवाह—

स्वार्थपरार्थभेदादिति ॥ ५३ ॥

स्वपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वाद्विविधमेवेति भावः । स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्नाह—

स्वार्थमुक्तलक्षणम् ॥ ५४ ॥

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः । द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्नाह—

परार्थं तु तदर्थपरामर्शिवचनाज्जातमिति ॥ ५५ ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं परामृशतीत्येवं शीलं तदर्थपरामर्शं । तच्च तद्वचनं च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति । ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं, तत्कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितविज्ञानस्य परार्थानुमानत्वमभिदधता न संग्रहीतमिति न वाच्यम् । अचेतनस्य साक्षात्प्रमितिहेतुत्वाभावेन निरूपचरितप्रमाणभावाभावत् । मुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो न वार्यत एव । तदेवोपचरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह—

तद्वचनमपि तद्वेतुत्वादिति ॥ ५६ ॥

उपचारो हि मुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानुमानत्वे निमित्तं तद्वेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुस्तद्वेतुस्तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मान्निमित्तात्तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः । कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा

तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वेतुस्तस्य भावस्तत्त्वं ततस्तद्वचनमपि
तथेति सम्बन्धः । अस्मिन्पक्षे कार्ये कारणस्योपचार इति शेषः । वचन-
स्यानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार
एव । ज्ञानात्मन्यनंशे तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् । तदेव साधनात्
साध्यविज्ञानमनुमानमित्यनुमानसामान्यलक्षणम् । तदनुमानं द्वेधेत्यादिना
तत्प्रकारं च सप्रपञ्चमभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भिद्यमानं द्विविधमित्युपदर्शयति—

स हेतुर्द्वेधोपलब्ध्यनुपलब्धिभेदादिति ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् । तत्रोपलब्धिर्विधिसाधिकैव । अनुपलब्धिः प्रतिषेधसाधि-
कैवेति । परस्य नियमं विघटयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषेण विधिप्रतिषेध-
साधनत्वमाह—

उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्चेति ॥ ५८ ॥

गतार्थमेतत् । इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वैविध्यमु-
पदर्शयन्नाविरुद्धोपलब्धेर्विधौ साध्ये विस्तरतो भेदमाह—

अविरुद्धोपलब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारण-

पूर्वोत्तरसहचर भेदादिति ॥ ५९ ॥

पूर्वं च उत्तरं च सह चेति द्वन्द्वः । पूर्वोत्तरसह इत्येतन्म्यश्चर इत्यनुकर-
णनिर्देशः द्वन्द्वात् श्रूयमाणश्चरशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेनायमर्थः
पूर्वचरोत्तरचरसहचरा इति । पश्चाद्व्याप्यादिभिः सह द्वन्द्वः । अत्राह सौगतः—
विधिसाधने द्विविधमेव । स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु कार्याविनाभावाभावा-
दलिङ्गत्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् । अप्रति-
बद्धसामर्थ्यस्य कार्यम्प्रति गमकत्वमित्यपि नोत्तरम् । सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया
विद्यमानस्यापि निश्चेतुमशक्यत्वादिति । तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयि-
तुमाह—

रसादेकसामग्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छाद्विरिष्टमेव किञ्चि-
त्कारणं हेतुर्यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये ॥ ६० ॥

आस्वाद्यमानाद्धि रसात्तज्जनिका सामग्यनुमायते । ततो रूपानुमानं
भवति । प्राक्तनो हि रूपक्षणः सजातीयं रूपक्षणान्तरलक्षणं कार्यं कुर्वन्नेव
विजातीयं रसलक्षणं कार्यं करोतीति रूपानुमानमिच्छाद्विरिष्टमेव किञ्चित्का-
रणं हेतुः प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य सजातीयरूपक्षणान्तराव्यभिचारात् ।
अन्यथा रससमानकालरूपप्रतिपत्तेरयोगात् । न ह्यनुकूलमात्रमन्यक्षणप्राप्तं वा
कारणं लिङ्गमिष्यते । येन मणिमन्त्रादिना सामर्थ्यप्रतिबन्धकारणान्तरवैक-
ल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणेनाऽनुमाना-
नर्थक्यं वा । कार्याविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य छत्वादेर्लिङ्ग-
त्वेनाङ्गीकरणात् यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यं निश्चीयते तस्यैव
लिङ्गत्वं नान्यस्येति नोक्तदोषप्रसङ्गः । इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यका-
रणेष्वनन्तर्भावाद्देदान्तरत्त्वमेवेति दर्शयति—

न च पूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
कालव्यवधाने तदनुपलब्धेरिति ॥ ६१ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः, तदुत्पत्तिस-
म्बन्धे च कार्ये कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः
कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । सहभाविनोरेव तादात्म्यसम्भवादनन्तरयोरेव
पूर्वोत्तरक्षणयोर्हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात् । व्यवहितयोस्तदघटनात् । ननु
कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत एव । यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभा-
विप्रबोधयोर्मरणारिष्टयोर्वैति । तत्परिहरार्थमाह—

भाव्यतीत्योर्मरणजाग्रद्बोधयोरपि त्सारि-

ष्टोद्धोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥ ६२ ॥

सुगममेतत् । अत्रैवोपपत्तिमाह—

तद्व्यापाराश्रितं हि तद्भावभावित्वम् ॥ ६३ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभा-
वित्वं तच्च तद्व्यापाराश्रितं तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः—
अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यम्प्रति
कारणव्यापारसव्यपेक्षावेगोपपद्येते कुशलस्येव कलशम्प्रति । न चातिव्यव-
हितेषु तद्व्यापाराश्रितत्त्वमिति । सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वनन्तर्भावं दर्शयति—
सहचारिणोरपि परस्परपरिहारेणावस्थानात्सहोत्पादाच्च ॥ ६४ ॥

हेत्वन्तरत्त्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलम्भात्तादा-
त्म्यासम्भवात्त्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्ये कारणे
वेति । न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः सव्येतरगोविषाणवत् ।
कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्धेत्वन्तरत्वमेवेति । इदानीं
व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन्नुक्तान्वयव्यतिरेकपुरस्सरं प्रतिगद्याशयवशात्प्रति-
पादितप्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकं प्रदर्शयति—

परिणामी शब्दः कृतकत्वात् । य एवं स एवं दृष्टो, यथा
घटः, कृतकश्चायं, तस्मात्परिणामीति, यस्तु न परिणामी स
न कृतको दृष्टो यथा वन्व्यास्तनन्धयः, कृतकश्चायं, तस्मात्प
रिणामीति ॥ ६५ ॥

स्वोत्पत्तौ अपेक्षितव्यापारो हि भावः कृतक उच्यते । तच्च कृतकत्वं
न कूटस्थनित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ।
कार्यहेतुमाह—

अस्त्यत्र देहिनि बुद्धिर्व्याहारादेः ॥ ६६ ॥

कारणहेतुमाह—

अस्त्यत्रच्छाया छात्रात् ॥ ६७ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह—

उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयात् ॥ ६८ ॥

मुहूर्तान्ते इतिसम्बन्धः । अथोत्तरचरः—

उदगाद्गरणिः प्राक्तत एव ॥ ६९ ॥

अत्रापि मुहूर्तप्रागिति सम्बन्धनीयं, तत एव कृत्तिकोदयादेवेत्यर्थः ।

सहचरलिङ्गमाह—

अस्त्यत्र मातुलिङ्गे रूपं रसात् ॥ ७० ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह—

विरुद्धतदुपलब्धिः प्रतिषेधे तथेति ॥ ७१ ॥

प्रतिषेधे साध्येऽप्रतिषेधेन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेषामुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति षोढेति भावः । तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह—

नास्त्यत्र शीतस्पर्श औष्ण्यात् ॥ ७२ ॥

शीतस्पर्शप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निस्तद्व्याप्यमौष्ण्यमिति । विरुद्धकार्योपलब्धिमाह—

नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् ॥ ७३ ॥

अत्रापि प्रतिषेध्यस्य साध्यस्य शीतस्पर्शस्य विरुद्धोऽग्निस्तस्यकार्यं धूम इति । विरुद्धकारणोपलब्धिमाह—

नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति हृदयशल्यात् ॥ ७४ ॥

सुखविरोधि दुःखं, तस्य कारणं हृदयशल्यामिति । विरुद्धपूर्वचरमाह—

नोदेष्यति मुहूर्तान्ते शकटं रेवत्युदयात् ॥ ७५ ॥

शकटोदयविरुद्धो ह्यश्विन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति । विरुद्धोत्तरचरं लिङ्गमाह—

नोदगाद्भरणिर्मुहूर्तात्पूर्वं पुण्योदयात् ॥ ७६ ॥

भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयस्तदुत्तरचरः पुण्योदय इति । विरुद्धसह-
चरमाह—

नास्त्यत्र भित्तौ परभागाभावोऽर्वाग्भागदर्शनादिति ॥ ७७ ॥

परभागाभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तत्सहचरोऽर्वाग्भाग इति । अविरुद्धानुप-
लब्धिभेदमाह—

अविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधे सप्तधा स्वभावव्यापककार्य-
कारणपूर्वोत्तरसहचरानुपलम्भभेदादिति ॥ ७८ ॥

स्वभावादिपदानां द्वन्द्वः तेषामनुपलम्भ इति पश्चाच्छीतत्पुरुषः समासः ॥
स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह—

नास्त्यत्र भूतले घटोऽनुपलब्धेः ॥ ७९ ॥

अत्र पिशाचपरमाप्त्वादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सती-
ति विशेषणमुन्नेयम् । व्यापकानुपलब्धिमाह—

नास्त्यत्र शिशपा वृक्षानुपलब्धेः ॥ ८० ॥

शिशपात्वं हि वृक्षत्वेन व्याप्तम् । तदभावे तद्व्याप्यशिशपाया अप्यभावः ॥
कार्यानुपलब्धिमाह—

नास्त्यत्राप्रतिबद्धसामर्थ्योऽग्निर्धूमानुपलब्धेः ॥ ८१ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपहतशक्तिकत्वमुच्यते । तदभावश्च कार्या-
नुपलम्भादिति । कारणानुपलब्धिमाह—

नास्त्यत्र धूमोऽनग्नेः ॥ ८२ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह—

न भविष्यति मूहूर्तान्ते रुकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेः ॥ ८३ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिमाह—

नोदगाद्रणिर्मुहूर्तत्माक्त एव ॥ ८४ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरवेत्यर्थः । सहचरानुपलब्धिः प्राप्तकालेत्याह-

नास्त्यत्र समतुलायामुन्नामो नामानुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीत्याचक्षाणस्तद्भेदास्त्रय एवेति तानेव प्रदर्शयितुमाह—

विरुद्धानुपलब्धिर्विधौ त्रेधा । विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिभेदात् ॥ ८६ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति । तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह—

यथाऽस्मिन्प्राणिनि व्याधिविशेषोऽस्ति निरामयचेष्टानुपलब्धेरिति ॥ ८७ ॥

व्याधिविशेषस्य हि विरुद्धस्तदभावस्तस्य कार्यं निरामयचेष्टा तस्या अनुपलब्धिरिति । विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह—

अस्त्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगाभावात् ॥ ८८ ॥

दुःखविरोधि सुखं, तस्य कारणमिष्टसंयोगस्तदनुपलब्धिरिति । विरुद्धस्वभावानुपलब्धिमाह—

अनेकान्तात्मकं वस्त्वेकान्तस्वरूपानुपलब्धेः ॥ ८९ ॥

अनेकान्तात्मकाविरोधो नित्याद्येकान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञानरूपतयोपलम्भसम्भवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः । ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विरोधिकार्यादिलिङ्गानां च बहुलमुपलम्भसम्भववात्तान्यपि किमिति नाचार्यैरुदाहृतानीत्याशङ्क्यामाह—

परम्परया सम्भवन्माधनमत्रैवान्तर्भावनीयम् ॥ ९० ॥

अत्रैवैतेषु नान्येभ्योऽप्युक्तैस्तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थमुदाहरणद्वयं प्रदर्शयति—

अभूदत्र चक्रे शिवकः स्थासात् ॥ ९१ ॥

एतच्च किं सञ्ज्ञिकं कान्तर्भवतीत्यरेकायामाह—

कार्यकार्यमविरुद्धकार्योपलब्धौ ॥ ९२ ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः । शिवकस्य हि कार्यं छत्रकं, तस्य कार्यं स्थास इति । दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयहेतुमुदाहरति—

नास्त्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारिसंशब्दनात् । कारणविरुद्धकार्यं विरुद्धकार्योपलब्धौ यथेति ॥ ९३ ॥

मृगक्रीडनस्य हि कारणं मृगस्तस्य विरोधी मृगारिस्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति । इदं यथा विरुद्धकार्योपलब्धवान्तर्भवति तथा प्रकृतमप्रीत्यर्थः । बालव्युत्पत्त्यर्थं पञ्चावयवप्रयोग इत्युक्तं व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति शङ्कायामाह—

व्युत्पन्नप्रयोगस्तु तथोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ९४ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा साध्ये सत्येवोपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्त्यैव वा अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिस्तथा । तामेवानुमानमुद्रामुन्मुद्रयति—

अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्तेर्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वेति ॥ ९५ ॥

ननु तदतिरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् । व्युत्पन्नापेक्षया कथं तदप्रयोग इत्याह—

हेतुप्रयोगो हि यथाव्याप्तिग्रहणं विधीयते सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैरवधार्यते इति ॥ ९६ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्माद्यथाव्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैस्तथोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्या

वाऽवधार्यते दृष्टान्तादिकमन्तरेणैवेत्यर्थः । यथा दृष्टान्तादेर्व्याप्तिप्रतिपत्तिप्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति नेह पुनः प्रतन्यते । नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धयर्थं फलवानित्याह—

तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९७ ॥

चकार एवकारार्थे । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेणैव साध्यसिद्धिरित्यर्थः । तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफुल इति दर्शयन्नाह—

तेन पक्षस्तदाधारसूचनायोक्तः ॥ ९८ ॥

यतस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तदाधारसूचनाय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनायोक्तः । ततो यदुक्तं परेण— तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः । ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥ १ ॥ इति तन्निस्तम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य नियताधारतानवधारणात् । अथानुमानस्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह—

आप्तवचनादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९९ ॥

यो यत्रावञ्चकः स तत्राप्तः । आप्तस्य वचनम् । आदिशब्देनांगुल्यादिसंज्ञापरिग्रहः । आप्तवचनमादिष्यस्य तत्तथोक्तं तन्निबन्धनं यस्यार्थज्ञानस्येति । आप्तशब्दोपादानादपौरुषेयत्वव्यवच्छेदः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः । नन्वसम्भवीदं लक्षणं, शब्दस्य नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादाप्तप्रणीतत्वायोगात् । तन्नित्यत्वं च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च । न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् । स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि तयैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य सङ्केतान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य प्रध्वंसे

सर्वगृहीतसंकेतः शब्द इदानीमन्य एवोपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् ? न चासौ न भवतीति स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च । न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा श्रवणप्रसङ्गः । सर्वदा तदभिव्यक्तेरसम्भवात् । तदसम्भवश्चाभिव्यञ्जकवायूनां प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वम् । प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् तथाहि— वक्तुमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाध्यक्षेण व्यञ्जका वायवो गृह्यन्ते । दूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयन्ते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्दश्रवणान्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यापि निश्चीयन्ते । किञ्चोत्पत्तिपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः । तथाहि—वाय्वाकाशसंयोगादसमवायिकारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद्विदेशाद्यविभागोत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनुभूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाऽभिव्यज्यमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसांकर्यमुभयत्रापि समानत्वादेव । तथाहि—अन्यैस्तात्वादिसंयोगैर्यथान्योवर्णो न क्रियते तथा ध्वन्यन्तरसारिभिस्तात्वादिभिरन्यो ध्वनिर्नारभ्यते इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तयोः समानत्वेनैकत्रैव पर्यनुयोगावसर इति सर्वं सुस्थम् । माभूद्वर्णानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थ्यनित्यत्वम् । तथाप्यनादिपरम्परायातत्वेन वेदस्य नित्यत्वात्प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनि-
त्यत्वमप्रमाणकमेवास्येति युक्तं वक्तुम् । अधुना तत्कर्तुरनुपलम्भाद-
र्त्तात्तानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात्तदभावोऽपि सर्वदाप्य-
तीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्राह्यत्वायोगात् । प्रत्यक्ष प्रतिपन्नमेव हि लिङ्गम् । अनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशसन्दर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरि-
त्यभिधानात् । नाप्यर्थापत्तेस्तत्सिद्धिः । अन्यथाभूतस्यार्थस्याभावादुपमानोपमे-
ययोरप्रत्यक्षत्वाच्चनाप्युपमानं साधकम् । केवलमभाव प्रमाणमेवावशिष्यते तच्च
तदभावसाधकमिति । न च पुरुषसद्भाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात्संशयापत्तिस्तद-

भावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् । अधुना हि तदभावप्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः
 कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च —“अतीतानागतौ कालौ वेदकार-
 विवर्जितौ । कालशब्दाभिधेयत्वादिदानीन्तन कालवत् ॥ १ ॥ वेदस्याध्ययनं
 सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं तथेति ॥ २ ॥”
 तथा अपौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृत्वा-
 दाकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्यानन्यथाभूतस्य दर्श-
 नात्तदभावे निश्चीयते । धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यार्वाग्दर्शिभिः कर्तुम-
 शक्यत्वात् । अतीन्द्रियार्थदर्शनश्चाभावात्प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ।
 अत्र प्रतिविधीयते—यत्तावदुक्तं वर्णानां व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा
 प्रमाणमिति, तदसत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । देशान्तरेऽपि
 तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्याप्या वर्त-
 मानस्यैकस्मिन्प्रदेशे सामस्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तम् । अव्यापकत्वप्रसङ्गात् ।
 घटादेरपि व्यापकत्वप्रसंगः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतश्चक्षुरादि-
 स्निधानादनेकत्र देशे प्रतीयत इति । ननु घटोत्पादकस्य मृत्पिण्डादेरनेक-
 स्योपलम्भादनेकत्वमेव । तथा महदणुपरिमाणसम्भवाच्चेति । तच्च वर्णेऽपि
 समानम् । तत्रापि प्रतिनियततात्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्मभेदस्य च
 सम्भवाविरोधात् । तात्वादीनां व्यञ्जकत्वमत्रैव निषेत्स्यत इत्यास्तां तावदे-
 तत् । अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वात्मना वृत्तिमत्त्वान्न दोषोऽयमिति चेन्न ।
 तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत्सर्वात्मना प्रतीयमानस्यै-
 कत्वमुपपन्नं प्रमाणविरोधात् । तथाच प्रयोगः—प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽ-
 नेक एव युगपद्विन्नदेशतया तथैव सर्वात्मनोपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् ।
 न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मकस्यानेकत्वात् । नापि
 ध्वन्यताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगपदनेकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्का-

दिना व्यभिचारः । तस्यातिदविष्टतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्तिवशादनेक-
 देशस्थत्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्यभ्रान्तेन व्यभिचरकल्पना युक्तेति ।
 नापि जलपात्रप्रतिबिम्बेन । तस्यापि चन्द्रार्कादिसन्निधिमपेक्ष्य तथापरिण-
 ममानस्यानेकत्वात् तस्मादनेकप्रदेशे युगपत्सर्वात्मनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्या-
 सम्भाव्यमानत्वात्तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् । तथा
 नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयत इति । नित्यत्वं हि एकस्यानेकक्षण-
 व्यापित्वं । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्बेन न शक्यते निश्चेतुम् । न च प्रत्य-
 भिज्ञानबलेनैवान्तराले सत्तासम्भवः । तस्य सादृश्यादपि सम्भवाविरोधात् ।
 न च घटादावप्येवं प्रसङ्गः । तस्योत्पत्तावपरापरमृत्पिण्डान्तरलक्षणस्य कार-
 णस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तु
 कारणानामपूर्वाणां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति । यच्चान्य-
 दुक्तं संकेतान्यथानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति । इदमप्यनात्मज्ञभाषितमेव ।
 अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथा हि गृहीतसंकेतस्य दण्डस्य प्रध्वंसे
 सत्यगृहीतसंकेत इदानीमन्य एव दण्डः समुपलभ्यत इति दण्डाति न
 स्यात् । तथा धूमस्यापि गृहीतव्याप्तिकस्य नाशे अन्यधूमदर्शनाद्वान्निविज्ञाना-
 भावश्च । अथ सादृश्यात्तथाप्रतीतेर्न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादप्र-
 त्यये को दोषः ? येन नित्यत्वेऽत्र दुरभिनिवेश आश्रीयते । तथा कल्पना-
 यामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं न कल्पितं स्यादिति । यच्चान्यदभिहितं व्यञ्जकानां
 प्रतिनियतत्वान्न युगपत् श्रुतिरिति तदप्यशिक्षितलक्षितम् । समानेन्द्रियग्रा-
 ह्येषु समानधर्मसु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि—श्रोत्रं
 समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसं-
 स्कारकसंस्कार्यं न भवति । इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियत-
 संस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति । समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नत्वे

सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात् । घटादिवत् । उत्पत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान-
इति न वाच्यं मृषिण्डदीपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषसिद्धेरित्य-
लमतिजल्पितेन । यच्चान्यत्प्रवाहनिव्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं
शब्दमात्रस्यानादिनित्यत्वमुत विशिष्टानामिति ? आद्यपक्षे य एव शब्दमात्र-
लौकिकास्त एव वैदिका इत्यल्पमिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु
सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतीति । अथ “विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अना-
दित्वेनाभिधीयन्ते^२” तेषामवगतार्थानामनवगतार्थानां वा अनादिता-
स्यात् ? यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदाऽज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुषज्यते । अथ
आद्यः पक्ष आश्रीयते तद्व्याख्यातारः किञ्चिज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा ? प्रथम-
पक्षे दुरधिगमसम्बन्धानामन्यथाप्यर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षण-
मप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम्—अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न ।
कल्प्योऽयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिविप्लुताः ॥ १ ॥ किञ्च किञ्चिज्ज्ञ-
व्याख्यातार्थविशेषात् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादेच्छ्वमांस-
मित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् संशयलक्षणमप्रामाण्यं वा । अथ सर्ववि-
द्विदितार्थ एव वेदोऽनादिपरंपराऽयात् इति चेत् । हन्त धर्मे चोदनैव
प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे-
च तद्वचनस्यापि चोदनावत्तदवबोधकत्वेन प्रामाण्याद्वेदस्य पुरुषाभावसिद्धे-
स्तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । अथ तद्व्याख्यातृणां किञ्चिज्ज्ञेयस्य यथार्थव्याख्या-
नपरम्पराया अनवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यार्थ एव वेदोऽवसीयत इति चेन्न
किञ्चिज्ज्ञानमतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्यानायोगान्धेनाकृष्यमाणस्यान्ध-
स्यानिष्टदेशपरिहारेणाभिमतपथप्रापणानुपपत्तेः । किञ्चानादिव्याख्यानपरम्प-
रागतत्वेऽपि वेदार्थस्य गृहीतविस्मृतसम्बन्धवचनाकौशलदुष्टाभिप्रायतया

न्याख्यानस्यान्यथैव करणादविसंवादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते
 ह्यधुनातना अपि ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवयन्तोऽपि दुरभिसंधे-
 रन्यथा व्याचक्षाणाः । केचिज्ज्ञानन्तोऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः ।
 केचिद्विस्मृतसम्बन्धा अयाथातथ्यमभिदधाना इति । कथमन्यथा भावनावि-
 धिनियोगवाक्यार्थप्रतिपत्तिर्वेदे स्यान्मनुयाज्ञवल्क्यादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृति-
 निरूपणायां वा ? तस्मादनादिप्रवाहपतितत्वेऽपि वेदस्यायथार्थत्वमेव स्यादिति
 स्थितम् । यच्चोक्तमतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिर्मूलनहेतुत्वेन विप-
 रीतसाधनान्तदाभासमेवेति । तथाहि—“ अतीतानागतौ कालौ वेदार्थज्ञ-
 विवर्जितौ । कालशब्दाभिधेयत्वादधुनातनकालवदिति ॥ १ ॥ ” किञ्च
 कालशब्दाभिधेयत्वमतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्ग्रहणं च
 नाध्यक्षतस्तयोरतीन्द्रियत्वात् । अनुमानतस्तद्ग्रहणेऽपि न साध्येन सम्बन्ध-
 स्तयोर्निश्चेतुं पार्यते । प्रत्यक्षगृहातस्यैव तत्संबन्धाभ्युपगमात् । न च
 कालाख्यं द्रव्यं मीमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न । परम्प्रति
 साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावः।दिदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकादेः
 सौगतादिभिरभ्युपगमात् । यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि
 समानम्—“ भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं । तदध्ययनवाच्यत्वा-
 दधुनाध्ययनं यथेति ॥ १ ॥ ” यच्चान्यदुक्तम्—अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे
 सत्यस्मर्यमाणकर्तृत्वादिति । तत्र जीर्णकूपारामादिभिर्व्याभिचारानि-
 च्छृत्पर्यमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्त्वविशेषणेपि विशेष्यस्यास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य-
 विचार्यमाणस्यायोगादसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवा-
 दिनश्च सर्वस्य वा ? वादिनश्चेदनुपलब्धेरभावाद्वा ? आद्ये पक्षे पिट-
 कत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेरविशेषात् । तत्र परैः कर्तुरङ्गीकरणान्नो चेत् ।
 अत एवात्रापि न तदस्तु । अभावादिति चेदस्मात्तदभावसिद्धावितरेतराऽऽ-

श्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तन्निवन्धनं तदस्मरणमस्माच्च तदभाव इति ।
 प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेस्तदभावान्नेतरेतराश्रयत्वमिति चेन्न । प्रामाण्येनाप्रामाण्य-
 कारणस्यैव पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्थानिराकृतेः । अथाती-
 न्द्रियार्थदर्शिनोऽभावदन्यस्य च प्रामाण्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा
 पुरुषाभाव इति चेत् कुतः सर्वज्ञाभावो विभावितः ? प्रामाण्यान्यथानुपपत्ते-
 रिति चेदितरेतराश्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभाव-
 प्रमाणादिति चेन्न । तत्साधकस्यानुमानस्य प्राक्प्रतिपादितत्वादभावप्रमाणो-
 स्थानायोगात् प्रमाणपञ्चकाभावेऽभावप्रमाणप्रवृत्तेः—‘प्रमाणपञ्चकं यत्र
 वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति’ परैरभिधानात् ।
 ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नम् । नापि प्रतिवादिनोऽसिद्धेः । तत्र
 हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्तारमिति । नापि सर्वस्य, वादिनो वेदकर्तुरस्मर-
 णेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्तारः
 स्मर्यन्तेऽतस्तत्स्मरणस्य विवादविषयस्याप्रामाण्याद्भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरण-
 मिति चेत् न । कर्तृविशेषविषय एवासौ विवादो न कर्तृसामान्ये । अतः
 सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितो वा कथं सर्वस्य
 कर्तुरस्मरणमवैति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितुमशक्यत्वान्न
 तल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसम्भवितत्वं वा सम्भवति । पौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणानि
 बहूनि सन्त्येव । सजन्ममरणर्षिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिप्रतिनिय-
 मसंदर्शनात् । फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वात्मनां, श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुष-
 कर्तृकैव श्रुतिः ॥ १ ॥ इति वचनात् । अपौरुषयत्वेऽपि वा न प्रामाण्यं वेद-
 स्योपपद्यते तद्वेतूनां गुणानामभावात् । ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं किन्तु
 दोषाभावप्रकारेणापि, स च दोषाश्रयपुरुषाभावेऽपि निश्चीयते न गुणसद्भाव
 एवेति । तथाचोक्तम्—शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितम् । तदभावः

क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥ तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥ इति । तदप्ययुक्तम् । पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिर्वक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः समुद्भाव्यते । किंतु तद्व्याख्यातृणामतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे । ततो दोषाणामनपोदितत्वान्न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततोऽपौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगान्नानेन लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भवित्वं वेत्यलमतिजल्पितेन । ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावादन्यापोहमात्राभिधायित्वादासप्रणीतादपि शब्दात् कथं वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह—

सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्धि शब्दादयो वस्तुमतिपत्तिहेतवः ॥ १०० ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकशक्तिः तस्यां सङ्केतस्तद्वशाद्धि स्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ताः वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति । उदाहरणमाह—

यथा मेवादयः सन्ति ॥ १०१ ॥

ननु य एव शब्दाः सत्यर्थे दृष्टास्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत्कथमर्थभिधायकत्वमिति । तदप्ययुक्तम्—अनर्थकेभ्यः शब्देभ्योऽर्थवतामन्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पर्वतादिधूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । “यत्नतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते” इत्यन्यत्रापि समानम् । सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति ! तथा चान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्रमेव । न चान्यापोहः शब्दार्थो व्यवतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दश्रवणादगवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः सास्नादिमत्यर्थे प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र शब्दान्तरं मृग्यम् । अथैकस्मादेव गोशब्दादर्थद्वयस्यापि सम्भावनान्नार्थः शब्दान्तरेणेति चेन्नै-

चम् । एकस्य परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् । किञ्च गोशब्दस्या-
गोव्यावृत्तिविषयत्वे प्रथममगौरिति प्रतीयेत न चैवमतो नान्यापोहः शब्दार्थः ।
किञ्च अपोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं पर्युदासरूपं प्रसज्यरूपं
वा ? प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यात् । अभावाभावस्य भावान्त-
रस्वभावेन व्यवस्थितत्वात् । कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते ?
न तावत्स्वलक्षणरूपस्तस्य सकलविकल्पवागोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि
शाबलेयादिव्यक्तिरूपस्तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनु-
वृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तमानं सामान्यमेव
गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं मिथेत नार्थः
अतो नाद्यः पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीयो, गोशब्दादेः काचिद्वाह्येऽर्थे
प्रवृत्त्ययोगात् । तुच्छाभावाभ्युपगमे परमतप्रवेशानुषङ्गाच्च । किञ्च
गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शाबलेयादयस्तेषां भवदभिप्रायेण पर्या-
यता स्यात् । अर्थभेदाभावाद्वृक्षपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो
युक्तो वस्तुन्येव संसृष्टत्वैकत्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतिः । भेदे वा अभा-
वस्य वस्तुतापत्तिः तल्लक्षणत्वाद्वस्तुत्वस्य । न चापेक्षालक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः ।
प्रमेयाभिप्रेत्यादिशब्दानामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । व्यवच्छेद्यस्यातद्रूपेणाप्यप्रमेयादि-
रूपत्वे ततो व्यवच्छेदयोगात्कथं तत्र सम्बन्धिभेदाद्भेदः ? किञ्च शाब-
लेयादिष्वेकोऽगोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतिव्यक्तिं भिन्न एव स्यात् । अथ
शाबलेयादयस्तत्र भिन्दन्ति तर्ह्यश्वादयोऽपि भेदका माभूवन् । यस्यान्तरङ्गाः
शाबलेयादयो न भेदकास्तस्याश्वादयो भेदका इत्यतिसाहसम् । वस्तुनोऽपि
सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते किमुतावस्तुनि । तथाह्येक एव देवदत्तादि-
कटककुण्डलादिभिरभिस्सम्बन्ध्यमानो न नानात्वमास्तिधनुवानः समुपलभ्यत
इति । भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदस्तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्या-

पोहाश्रयः सम्बन्धी भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि शाबलेयादिषु वस्तु-
भूतसारूप्याभावोऽश्वादिपरिहारेण तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययौ कथं स्याताम् ।
ततः सम्बन्धिभेदाद्वेदमिच्छतापि सामान्यं वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति । किञ्चा-
पोहशब्दार्थपक्षे संकेत एवानुपपन्नास्तद्गणोपायासम्भवात् । न प्रत्यक्षं तद्गह-
णसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वात् । अन्यापोहस्य चावस्तुत्वात् । अनुमानमपि
न तत्सद्भावमवबोधयति तरय कार्यस्वभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् । अपोहस्य
निरुपाख्येयत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् । किञ्च
गोशब्दस्यागोपोहाभिधायित्वेऽगौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यादज्ञातस्य
विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगोव्यवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वमगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिश्चये भवति स चागौर्गौनिवृत्त्यात्मा गौश्चागोव्यवच्छेदरूप इति ।
अगौरित्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयैव दिशा चिन्तनीयः । नन्वगौरित्यत्रान्य एव
विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदाऽपोहः शब्दार्थ इति विघटेत । तस्मादपोह-
स्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगान्नान्यापोहः शब्दार्थ इति, स्थितं सहजयोग्यतः
सङ्केतवशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ।

स्मृतिरनुपहृतेयं प्रत्याभिज्ञानवज्ञा ।

प्रमितिनिरताचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।

प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा ।

रचितमुचितवाग्भिस्तथ्यमेतेन गीतम् ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चस्तृतीयः समुद्देशः ॥ ३ ॥

अथ स्वरूपसङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह—

सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः ॥ १ ॥

तस्य प्रमाणस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते

सामान्यविशेषात्मा । सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणौ तावात्मानौ यस्येति विग्रहः । तदुभयग्रहणमात्मग्रहणं च वेवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् । तत्र सन्नात्रदेहस्य परब्रह्मणो निरस्तत्वात्तदितरद्विचार्यते । तत्र सांख्यैः प्रधानं सामान्यमुक्तं “ त्रिगुणमविवेकिविषयः, सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति ॥ १ ॥ ” वचनात् । तच्च केवलं प्रधानं महदादिकार्यनिष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्यपेक्ष्य प्रवर्तते निरपेक्ष्य वा ? प्रथमपक्षे तन्निमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्य प्रवर्तते । ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं, पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्वेधा, शब्दाद्युलब्धिर्गुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनं चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यम् । तथा प्रवर्तमानमपि बहुधा नकं पुरुषकृतं कञ्चिदुपकारं समासादयत्प्रवर्ततानासादयद्वा ? प्रथमपक्षे स उपकारस्तस्माद्विन्नोऽभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः । सम्बन्धाभावात्तदभावश्च समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यं च भेदविरोधीति । अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् । अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि मुक्तात्मानमप्रत्यपि प्रवर्त्तताविशेषात् । एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तस्तत एव । किञ्च सिद्धे प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् न च तत्सिद्धिः कुतश्चिन्निश्चीयत इति । ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनादेककारणप्रभवत्त्वभेदानां परिमाणदर्शनाच्चेति । तदप्यचारुर्चावितं सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादन्तस्तत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् । अथान्तस्तत्त्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथापरिणममान-प्रधानसंसर्गादात्मनोऽपि तथा प्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभासमानस्यापि संसर्गकल्पनायां तत्त्वेयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः तदुक्तम्—संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवहिवत् । भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ १ ॥

इति । यदपि परिमाणारूपं साधनं, तदप्येकप्रकृतिकेषु घटवटीशरावोदञ्च-
नादिष्वनेकप्रकृतिकेषु पटकुटमकुटशकटादिषु चोपलम्भादनैकान्तिकमिति न
ततः प्रकृतिलिङ्घिः । तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात्सम्भवे वा ततः कार्यो-
दयायोगाच्च । यदुक्तं परेण—प्रकृतेर्महान् ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति ॥ १ ॥ सृष्टिक्रमे, मूळप्रकृति-
विकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो, न प्रकृतिर्न-
विकृतिः पुरुषः ॥ २ ॥ इति स्वरूपाख्यानं च, वन्द्यामुतसौख्यवर्णन-
मिवासद्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । अमूर्तस्याकाशस्य मूर्तस्य पृथिव्यादेश्चैककारण-
कत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाच्चैतन्यसिद्धेश्चार्वाक-
मतसिद्धिप्रसङ्गात् सांख्यगन्ध एव न भवेत् । सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र
विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपस्वरूपादस्येति । तथा विशेषा एव तत्त्वं
तेषामसमानेतरविशेषेभ्योऽशेषात्मना विश्लेषात्मकत्वात्सामान्यस्यैकस्यानेकत्र
व्याख्यावर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामस्येनोपलब्धस्य
तथैव व्यक्त्यन्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् । उपलम्भे वा तन्नानात्वापत्त्युपपत्
भिन्नदेशतया सामस्येनोपलब्धेस्तद्व्यक्तिवत्, अन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना
माभूवन्ति । ततो बुद्ध्यभेद एव सामान्यम् । तदुक्तम्—एकत्र दृष्टो भावो
हि काचिन्नान्यत्र दृश्यते । तस्मान्न भिन्नामस्त्यन्यत्सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥ १ ॥
इति । तेच विशेषाः परस्परासम्बद्धा एव, तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणस्यायो-
गात् । एकदेशेन सम्बन्धे अणुषट्केन युगपद्योगादणोः षडंशतापत्तेः ।
सर्वात्मनाभिसम्बन्धे पिण्डस्याणुमात्रकत्वापत्तेः । अवयविनिषेधाच्चासम्बद्ध-
त्वमेषामुपपद्यत एव । तन्निषेधश्च वृत्तिविकल्पादिबाधनात् । तथाहि अवयवा
अवयविनि वर्तन्ते इति नाभ्युपगतम् । अवयवी चावयवेषु वर्तमानः किमे-
कदेशेन वर्तते सर्वात्मना वा ? एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गः । तत्राप्ये-

कदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था । सर्वात्मना वर्तमानोऽपि प्रत्यवयवं स्वभावभेदेन वर्तेत, आहोस्विदेकरूपेणेति ? प्रथमपक्षे अवयवबहुत्वापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु अवयवानामेकरूपत्वापत्तिरिति । प्रत्येकं परि-
समाप्त्या वृत्तावप्यवयवबहुत्वमिति । तथा यत् दृश्यं सन्नोलभ्यते तन्नास्त्येव यथा गगनेन्दीवरं, नोपलभ्यते चावयवेष्ववयवीति । तथा यदप्रहे यद्बुद्ध्य-
भावस्तत्ततो नार्थान्तरम् । यथा वृक्षाप्रहे वनमिति । ततश्च निरंशा एवा-
न्योन्यासंस्पर्शिणो रूपादिपरमाणवस्ते च एकक्षणस्थायिनो न नित्या, विनाशं
प्रत्यन्यानपेक्षणात् । प्रयोगश्च यो यद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो
यथान्या कारणसामग्री स्वकार्ये । नाशो हि मुद्गरादिना क्रियमाणस्ततो
भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियते ? भिन्नस्य करणे घटस्य स्थितिरेव स्यात् । अथ
विनाशसम्बन्धान्नष्ट इति व्यपदेश इति चेत्, भावाभावयोः कः सम्बन्धः ? न
त्वावत्तादात्म्यं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारत्वाघटनात् ।
अभिन्नस्य करणे घटादिरेव कृतः स्यात् । तस्य च प्रागेव
निष्पन्नत्वाद्वर्थं करणमित्यन्यानपेक्षत्वं सिद्धमिति विनाशस्वभावनै-
यतत्वं साधयत्येव । सिद्धे चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तदितरेषा-
मात्मादीनां विमत्यधिकरणभावापन्नानां सत्त्वादिना साधनेन तद्वृष्टा-
न्ताद्भवत्येव क्षणसिद्धित्वमावत्वम् । तथाहि यः सत्त्वसर्वमेकक्षणस्थितिस्वभावं
यथा घटः सन्तश्चामी भावा इति । अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाण-
बलेन दृष्टान्तानिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः क्षणिकत्वमनुमापयति । तथाहि
सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तं, अर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां, ते च नित्यान्निवर्तमाने
स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्तते । सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति, नित्यस्य क्रम-
यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नहि
नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकेनैव स्वभावेन पूर्वापर-
कालभावि कार्यद्वयं कुर्वतः कार्याभेदकत्वात्तस्यैकस्वभावत्वात् । तथापि

कार्यनानात्वे अन्यत्र कार्यभेदात् कारणभेदकल्पना विफलैव स्यात् । तादृश-
 मेकमेव किञ्चित्कारणं कल्पनीयं, येनैकस्वभावेनैकेनैव चराचरमुत्पद्यत
 इति । अथ स्वभावानानात्वमेव तस्य कार्यभेदादिष्यत इति चेत्तर्हि, ते
 स्वभावास्तस्य सर्वदा सम्भविनस्तदा कार्यसाङ्कर्यम् । नो चेत्तदुत्पत्तिकारणं
 वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात्तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात्सैव
 कार्याणां युगपत्प्राप्तिः । सहकारिक्रमापेक्षया तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्त-
 दोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । समर्थस्य नित्यस्य परापेक्षायोगात् ।
 तैः सामर्थ्यकरणे नित्यताहानिः । तस्माद्भिन्नमेव सामर्थ्यं तैर्विधीयत इति
 न नित्यताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यमकिञ्चित्करमेव स्यात् । सहकारिजनितसा-
 मर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात्तत्सम्बन्धात्तस्यापि कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धस्यैकस्व-
 भावत्वे सामर्थ्यनानात्वाभावात् कार्यभेदः । अनेकस्वभावत्वे क्रमवत्त्वे च
 कार्यवत्तस्यापि साङ्कर्यमिति सर्वमावर्तत इति चक्रकप्रसङ्गः । तस्मान्न क्रमेण
 कार्यकारित्वं नित्यस्य । नापि युगपत् अशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ द्वितीयक्षणे
 कार्याकरणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसंगादिति नित्यस्य क्रमयोगपद्याभावः
 सिद्ध एवेति सौगताः प्रतिपेदिरे । तेऽपि न युक्तवादिनः—सजातीयेतर-
 व्यावृत्तात्मनां विशेषाणामनंशानां ग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्य
 स्थिरस्थूलसूक्ष्माकारणाकारवस्तुग्राहकत्वेन निरंशवस्तुग्रहणायोगात् । न हि
 परमाणवः परस्परसंबन्धाश्चक्षुरादिबुद्धौ प्रतिभान्ति तथा सत्यविवादप्रसंगात् ।
 अथानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः क्षणाः पश्चात्तु विकल्पवासनाबलादा-
 न्तरादन्तरालानुपलम्भलक्षणाद्वाह्याच्चाविद्यमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ
 चकास्ति । स च तदाकारेणानुरज्यमानः स्वव्यापारंतिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापार-
 पुरःसरत्वेन प्रवृत्तत्वात्प्रत्यक्षायत इति । तदप्यतिबालविलसितम् । निर्विकल्प-
 चबोधस्यानुपलक्षणात् । गृहीते हि निर्विकल्पकेतरयोर्भेदे अन्याकारानुराग-

स्यान्यत्र कल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति । एतेन तयोर्युग-
पद्वृत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तं तस्यापि कोशपानप्रत्येय-
त्वादिति । केन वा तयोरेकत्वाध्यवसायः ? न तावद्विकल्पेन, तस्य विकल्प-
वार्तानभिज्ञत्वात् । नाप्यनुभवेन, तस्य विकल्पागोचरत्वात् । न च तदुभया-
विषयं तदेकत्वाध्यवसाये समर्थमिति प्रसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथा
विधिविशेषावभासः । नाप्यनुमानबुद्धौ तदविनाभूतस्वभावकार्यलिङ्गभावादनुप-
लम्भोऽसिद्ध एव । अनुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य चोपलब्धेरुक्तत्वात् । यदपि
परमाणूनामेकदेशेन सर्वात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानभ्युपगम
एव परिहारः । स्निग्धरूक्षाणां सजातीयानां च द्वाधिकगुणानां कथञ्चित्क-
न्धाकारपरिणामकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यच्चावयविनि वृत्तिविकल्पादि
बाधकमुक्तं तत्रावयविनो वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तत इत्यभिधात-
व्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्तस्य विशेषान्तरान्तरीयकत्वात् । तथा हि नैकदेशेन
वर्तते नापि सर्वात्मनेत्युक्ते प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्याभिहितं स्यात् । अन्यथा
न वर्तत इत्येव वक्तव्यमिति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानरूपत्वात् कथ-
ञ्चित्तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवसीयते । तत्र यथोक्तदोषाणामनवकाशाद्विरोधादि-
दोषश्चाग्रे प्रतिषेत्स्यत इति नेह प्रतन्यते । यच्चैकक्षणस्थायित्वे साधनं 'यो यद्भावं
प्रतीत्याद्युक्तं, तदप्यसाधनमसिद्धादिदोषदुष्टत्वात् । तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदसिद्धं
घटाद्यभावस्य मुद्रारादिव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कारणत्वोपपत्तेः ।
कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटादेरभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगो-
चरातिक्रान्तत्वात् । किञ्च अभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत्तदाऽन्यानपेक्षत्वं
विशेषणं युक्तम् । न च सौगतमते सोऽस्तीति हेतुप्रयोगानवतार एव, अनै-
कान्तिकं चेदं शालिबीजस्य कोद्रवांकुरजननम्प्रति अन्यानपेक्षत्वेऽपि तज्ज-
ननस्वभावानियतत्वात् । तत्स्वभावत्वे सतीति विशेषणान्न दोष इति चेत्—

न सर्वथा पदार्थानां विनाशस्वभावसिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पाद-
विनाशावङ्गीक्रियेते न द्रव्यरूपेण— समुदेति विलयमृच्छति भावो नियमेन
पर्ययनयस्य । नोदेति नो विनश्यति भावनयालिङ्गितो नित्यम् ॥ १ ॥
इति वचनात् । नहि निरन्वयाविनाशे पूर्वक्षणस्य ततो मृताच्छिखिनः
केकायितस्येवोत्तरक्षणस्योत्पत्तिर्घटते । द्रव्यरूपेण कथाञ्चिदत्यक्त-
रूपस्यापि सम्भवात् न सर्वथा भावानां विनाशस्वभावत्वं युक्तम् ।
न च द्रव्यरूपस्य गृहीतुमशक्यत्वादभावस्तद्ग्रहणोपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
बुलमुपलम्भात्तत्प्राप्ताप्यस्य च प्रागेवोक्तत्वादुत्तरकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च
सिद्धत्वात् । यच्चान्यत्साधनं सत्त्वाख्यं तदपि विपक्षवत्स्वपक्षेऽपि समानत्वान्न
साध्यसिद्धिनिबन्धनम् । तथा हि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रम-
यौगपद्याभ्यां ते च क्षाणिकान्निवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्तेते ।
सा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्येव क्षाणिकस्यापि खरविषाण-
वदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था । न च क्षाणिकस्य वस्तुनः क्रमयौग-
पद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य कालकृतस्य वा क्रमस्या-
सम्भवात् । अवस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकालकलाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च क्षाणिके सोऽस्ति, “ यो यत्रैव स तत्रैव यो
यदैव तदैव सः । न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यत ” इति स्वयमेवा-
भिधानात् । न च पूर्वोत्तरक्षणानामेकसन्तःनापेक्षया क्रमः सम्भवति, सन्ता-
नस्य वास्तवत्वे तस्यापि क्षाणिकत्वेन क्रमायोगादक्षाणिकत्वेऽपि वास्तवत्वे
तेनैव सत्त्वादिसाधनमनैकान्तिकम् । अवास्तवत्वे न तदपेक्षः क्रमो युक्त
इति । नापि यौगपद्येन तत्रार्थक्रिया सम्भवति, युगपदेकेन स्वभावेन नाना-
कार्यकरणे तत्कार्यैकत्वं स्यात् । नानास्वभावकलानायां ते स्वभावास्तेन
व्यापनीयाः । तत्रैकेन स्वभावेन तद्व्याप्तौ तेषामेकरूपता, नानास्वभावेन

चेदनवस्था । अथैकत्रैकस्योपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्कर्यं वा माभूत् । अक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेदेकानंशकारणायुगपदनेककारणसंख्यानेककार्यविरोधादक्रमिणोऽपि न क्षणिकस्य कार्यकारित्वमिति । किञ्च भवत्पक्षे सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् ? सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकलाव्यापिक्षणानामेकक्षणवृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वमसत्त्वाविशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारश्च, तस्मान्न विशेषैकान्तपक्षः श्रेयान् ॥ नापि सामान्यविशेषौ परस्परानपेक्षाविति यौगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति, तयोरन्योन्यभेदे द्वयोरन्यतरस्यापि व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथा हि—विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मनः सामान्यं तु परापरभेदाद्विविधं, तत्र परसामान्यात्सत्तालक्षणाद्विशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः । द्रव्यगुणकर्माण्यसद्रूपाणि सत्त्वादत्यन्तं भिन्नत्वात्प्रागभावादिवदिति । न सामान्यविशेषसमवायैर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमात् । ननु द्रव्यादीनां प्रमाणोपपन्नात्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति । अथ 'न प्रमाणप्रतिपन्ना द्रव्यादयस्तर्हि हेतोराश्रयासिद्धिरिति' तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाधनात्प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽसत्त्वेन व्याप्त उपलभ्यते ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरयिक इति प्रसङ्गसाधने अस्य दोषस्याभावः । एतेन द्रव्यादीनामप्यद्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा षण्णां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपव्यवस्था ? द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्वाच्यं, येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेन्न, तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धनिबन्धनतया स्वरूपत्वायोगात् ।

सत्त्वं निजं रूपमिति चेन्न, तस्यापि सत्तासम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथाव्यपदेशोपपत्तेस्तत्रयव्यवस्थैव स्यात् । ननु जीवादिपदार्थानां सामान्य-विशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते तयोश्च वस्तुनोर्भेदाभेदाविति । तौच विरोधादिदोषोपनिपातान्नैकत्र सम्भविनाविति । तथाहि—भेदाभेदयोर्विधिनिषे-धयोरेकत्वाभिन्ने वस्तुन्यसम्भवः शीतोष्णस्पर्शयोर्वेति ॥ १ ॥ भेदस्यान्यद-धिकरणमभेदस्य चान्यादिति वैयधिकरण्यम् ॥ २ ॥ यमात्मानं पुरोधाय भेदो यं च समाश्रित्याभेदः तावात्मानौ भिन्नौ चाभिन्नौ च तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था ॥ ३ ॥ येन रूपेण भेदस्तेन भेदश्चाभेदश्चेति सङ्करः ॥ ४ ॥ येन भेदस्तेनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः ॥ ५ ॥ भेदाभेदा-त्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयः ॥ ६ ॥ ततश्च-प्रतिपत्तिस्ततोऽभावः ॥ ७—८ ॥ इत्यनेकान्तात्मकमपि न सौस्थ्यमाभजतीति केचित् । तेऽपि न प्रातीतिकवादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवादनु-पलम्भसाध्यो हि विरोधः, तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः? यच्च शीतोष्णस्पर्शयोर्वेति दृष्टान्ततयोक्तं तच्च धूपदहनाद्येकावयविनः शीतोष्णस्पर्शस्वभावस्योपलब्धेरयुक्तमेव । एकस्य चलाचलरक्तारक्तावृतानावृतादिविरुद्ध-धर्माणां युगपदुपलब्धेश्च प्रकृतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरण्य-मप्यपास्तम् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनान्येव बोद्धव्यानि । यच्चानवस्थानं दूषणं तदपि स्याद्वादिमतानभिज्ञैरेवापादितम् । तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषावेव भेदः । भेदध्व-निना तयोरेवामिधानात् । द्रव्यरूपेणाभेद इति । द्रव्यमेवाभेद एकाने-कात्मकत्वाद्वस्तुनः । यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्या-ज्ञानवस्था । तथा हि—यत्सामान्यं यश्च विशेषस्तयोरनुवृत्तव्यावृत्ता-

कारेण भेदस्तयोश्चार्थक्रियाभेदद्वेदश्च शक्तिभेदात् । सोऽपि सहकारिभेदा-
दित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथा चोक्तम् । मूलक्षतिकरी-
माहुरनवस्थां हि दूषणम् । वस्त्वानन्त्येप्यशक्तौ च नानवस्था विचार्यते ॥१॥
इति । यौ च सङ्करव्यतिकरौ तावपि मेचकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टा-
न्तेन च परिहृतौ । अथ तत्र तथा प्रतिभासनं परस्यापि वस्तुनि तथैव
प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावाङ्गीर्णोति संशयोऽपि न युक्तः तस्य चलित-
प्रतिपात्तिरूपत्वादचलितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपात्तिरित्य-
तिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति
दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः कर्म-
तद्वतेश्च कथंचिद्वेदाभेदौ प्रतिपादितौ बौद्धव्यौ । अथ समवायवशाद्विने-
ष्वप्यभेदप्रतीतिरनुपपन्नब्रह्मतुलाख्यज्ञानस्येति चेत् न, तस्यापि ततोऽभिन्नस्य
व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथा हि—समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमती
स्यादवृत्तिमती वा ? वृत्तिमत्त्वे स्वेनैव वृत्त्यन्तरेण वा ? न तावदाद्यः पक्षः
समवाये समवायानभ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचनात् । वृत्त्य-
न्तरकल्पनायां तदपि स्वसम्बन्धिषु वर्तते न वेति कल्पनायां वृत्त्यन्तरपर-
म्पराप्राप्तेरनवस्था । वृत्त्यन्तरस्य स्वसंबन्धिषु वृत्त्यन्तरानभ्युपगमानानवस्थेति
चेत्, तर्हि समवायेऽपि वृत्त्यन्तरं माभूत् । अथ समवायो न स्वाश्रयवृत्तिर-
रङ्गीक्रियते, तर्हि षण्णामाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विरुध्यते । अथ समवायिषु
सत्त्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकल्प्यते तर्हि मूर्तद्रव्येषु सत्त्वेव
दिग्लिङ्गस्येदमतः पूर्वेण इत्यादिज्ञानस्य काललिङ्गस्य च परापरादिप्रत्ययस्य
सद्भावात्तयोगपि तदाश्रितत्वं स्यात् । तथा चायुक्तमेतदन्यत्रनित्यद्रव्येभ्य
इति । किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे . सम्बन्धरूपतैव न घटते । तथा च
प्रयोगः—समवायो न सम्बन्धः । अनाश्रितत्वादिगादिवादिति । अत्र समवा-
यस्य धर्मिणः कथंचित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परैः प्रतिपन्नत्वाद्धर्मिग्राहक

प्रमाणबाध आश्रयासिद्धिश्च न वाच्येति । तस्याश्रितत्वेऽप्येतदभिधीयते न समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे सत्याश्रितत्वात् संयोगवत् । सत्तयाऽनेकान्त इति सम्बन्धविशेषणम् । अथ संयोगे निबिडशित्थिलादिप्रत्ययनानात्वान्नात्वं नान्यत्र विपर्ययादिति चेत् न, समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वनश्वरत्वप्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धिभेदाद्भेदोऽन्यत्रापि समान इति नैकत्रैव पर्यनुयोगो युक्तः । तस्मात्समवायस्य परपरिकल्पितस्य विचारासहत्वान्न तद्वशाद्गुणगुण्यादिष्वभेदप्रतीतिः । अथ भिन्नप्रतिभासादवयवायव्यव्यादीनां भेद एवेति चेन्न, भेदप्रतिभासस्याभेदाविरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः । सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्धेश्च । इदमित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात्ततः कथञ्चिद्भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं सामान्यविशेषात्मकं च तत्त्वं तीरादर्शिशकुनिन्यायेनायातमित्यलमिति प्रसङ्गेन । इदानीमनेकान्तात्मकवस्तु-समर्थनार्थमेव हेतुद्वयमाह—

**अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचरत्वात्पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्ति-
स्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेति ॥ २ ॥**

अनुवृत्ताकारो हि गौर्गौरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः शबल इत्यादिप्रत्ययः । तयोर्गोचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । एतेन तिर्यक्सामान्य-व्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्वोत्तराकारयोर्यथासंख्येन परिहारावाप्ती, ताभ्यां स्थितिः, सैव लक्षणं यस्य, स चासौ परिणामश्च, तेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेत्यनेन तूर्ध्वतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्थितं भवति । अथ प्रथमोद्दिष्टसामान्यभेदं दर्शयन्नाह—

सामान्यं द्वेधा तिर्यगूर्ध्वताभेदात् ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सोदाहरणमाह—

सदृशपरिणामस्तिर्यक्, खण्डमुण्डादिषु गोत्ववत् ॥ ४ ॥

नित्यैकरूपस्य गोत्वदेः क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिसमाप्त्या व्याक्तिषु वृत्त्ययोगाच्चात्रेकं सदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सा-
मान्यमुक्तम् । द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति—

परापरविवर्तव्यापिद्रव्यमूर्ध्वता मृदिव स्थासादिष्विति ॥ ५ ॥

सामान्यमिति वर्तते तेनायमर्थः—उर्ध्वतासामान्यं भवति । किं तत् ?
द्रव्यम् । तदेव विशिष्यते परापरविवर्तव्यापीति पूर्वापरकालवर्तित्रिकालानुयायी-
त्यर्थः । चित्रज्ञानस्यैकस्य युगपद्भाव्यनेकस्वगतनीलाद्याकारव्याप्तिवदेकस्य
क्रमभाविपरिणामव्यापित्वमित्यर्थः । विशेषस्यापि द्वैविध्यमुपदर्शयति—

विशेषश्चेति ॥ ६ ॥

द्वेधेऽधिक्रियमाणेनाभिसम्बन्धः । तदेव प्रतिपादयति—

पर्यायव्यतिरेकभेदादिति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषभेदमाह—

**एकस्मिन्द्रव्ये क्रमभाविनः परिणामाः पर्याया आत्मानि
हर्षविषादादिवदिति ॥ ८ ॥**

अत्रात्मद्रव्यं स्वदेहप्रमितिमात्रमेव न व्यापकम् । नापि वटक-
णिकामात्रम् । न च कायाकारपरिणतभूतकदम्बकमिति, तत्र
व्यापकत्वे परेषामनुमानमात्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादा-
काशवदिति । तत्र यदि रूपादिलक्षणं मूर्तत्वं तत्प्रतिषेधोऽमूर्तत्वं तदा
मनसोऽनेकान्तः । अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तत्वं तन्निषेधस्तथा चेत्परंप्रति
साध्यसमो हेतुः । यच्चापरमनुमानं—आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे
सतिनित्यद्रव्यत्वादाकाशवदिति । तदपि न साधुसाधनम् । अणुपरिमाणान-
धिकरणत्वमित्यत्र किमयं नञर्थः पर्युदासः प्रसज्यो वा भवेत् ? तत्रापक्षे
अणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तरपरिमाणं परिमाणमात्रं वा ? महा-
परिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणं चेत् विरुद्धो हेतुरवान्तरप-

परिमाणधिकरणत्वं ह्यव्याप्तकत्वमेव साधयतीति । परिमाणमात्रं चेत्—तत्परि-
माणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधि-
करणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चानुपपन्नं, व्यधिकरणासिद्धिप्रसङ्गात् । न
हि परिमाणसामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति । न
चावान्तरमहापरिमाणद्वयाधारतयाऽऽत्मन्यप्रतिपन्ने परिमाणमात्राधिकरणता तत्र
निश्चेतुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकर-
णतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् । नित्यद्रव्यत्वं च सर्वथाऽसिद्धम् ।
नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति । प्रसज्यपक्षेऽपि तुच्छभावस्य
ग्रहणोपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चागृहीताविशेषणं नाम न चागृ-
हीताविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनान्न प्रत्यक्षं तद्ग्रहणोपायः सम्बन्धाभावा-
दिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्यभावक-
ल्पनायामभावस्य नागृहीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् । तस्मान्न
व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकणिकामात्रं कमनीयकान्ताकुचजघनसंस्पर्श-
काले प्रतिलोमकूपमालहादनाकारस्य सुखस्यानुभवनात् । अन्यथा सर्वाङ्गीण-
रोमञ्चादिकार्योदयायोगात् । आशुवृत्त्यालातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमिय-
नुपपन्नम् । परापरान्तःकरणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधान-
प्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति । नापि पृथिव्यादि-
चतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यश्चैतन्योत्पत्त्ययोगाद्वारणेरण-
द्रवोष्णतालक्षणान्वयाभावाच्च । तदहर्जातबालकस्य स्तनादावभिलाषाभाव-
प्रसङ्गाच्च । अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति, तच्च स्मरणे, स्मरणं
चानुभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मध्यदशायां तथैव व्याप्तेः । मृतानां
रक्षोयक्षादिकुलेषु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् । केषाञ्चित् भवस्मृते-
रुपलम्भाच्चानादिश्चेतनः सिद्ध एव । तथा चोक्तम्—तदहर्जस्तनेहातो
रक्षोदृष्टेर्भवस्मृतेः । भूतानन्वयनात्सिद्धः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥ १ ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रमितिरामेत्यत्रापि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशय इति वक्तव्यं
तत्रानुमानस्य सद्भावात् । तथाहि देवदत्तात्मा • तदेह एव तत्र सर्वत्रैव च
विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते । यो यत्रैव
यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव
तत्र सर्वत्रैव च विद्यते यथा देवदत्तगृहे एव तत्र सर्वत्रैव चोपलभ्यमानः
स्वासाधारणभासुरत्वादिगुणः प्रदीपः तथाचायं तस्मात्तथेति । तदसाधारण-
गुणा ज्ञानदर्शनमुखवीर्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीणास्तत्रैव चोपलभ्यन्ते ॥
सुखमाल्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् । शक्तिः क्रियानुमेया स्याद्यूनः
कान्तासमागमे ॥ १ ॥ इति वचनात् । तस्मादात्मा देहप्रमितिरेव स्थितः ।
द्वितीयं विशेषभेदमाह—

अर्था-तरगतो बिसदृशपरिणामो व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ८ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगिग्रहणे सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादस्यावस्तु-
त्वमवस्तुन्यापेक्षिकत्वायोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥

स्यात्कारलाच्छित्तमबाध्यमनन्तधर्म- । संदोहवर्मितमशेषमपि प्रमेयम् ॥

देवैः प्रमाणबलतो निरचायि यच्च । संक्षिप्तमेव मुनिभिर्विवृतं मयैतत् ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ विषयसमुद्देशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथेदानीं फलविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह—

अज्ञाननिवृत्तिर्हानोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं साक्षात्पारम्पर्येणेति । साक्षादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्येण
हानादिकमिति, प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्रात्तस्येति । तद्विविधमपि फलं
प्रमाणाद्विन्नमेवेति यौगाः । अभिन्नमेवेति सौगताः । तन्मतद्वयनिरासेन
स्वमतं व्यवस्थापयितुमाह—

प्रमाणादभिन्नं भिन्नं च ॥ २ ॥

कथंचिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह—

**यः प्रमिमीते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्यादत्त उपेक्षते
चेति प्रतीतेः ॥ ३ ॥**

अयमर्थः—यस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः । करणक्रियापरिणामभेदाद्भेद इत्यस्य सामर्थ्यसिद्धत्वाच्चेत्तम् ॥

पारम्पर्येण साक्षाच्च फलं द्वेधाऽभिधायि यत् ।

देवैर्मिन्नमभिन्नं च प्रमाणात्तदिहोदितम् ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखलघुत्वात् फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथेदानीमुक्तप्रमाणस्वरूपादिचतुष्टयाभासमाह—

ततोऽन्यत्तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादन्यद्विपरीतं तदाभासमिति ।

तत्र क्रमप्रसंगं स्वरूपाभासं दर्शयति—

अस्वसंविदितगृहीतार्थदर्शनसंशयादयः प्रमाणाभासाः ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थञ्च दर्शनञ्च संशय आदिर्येषां ते संशया-
दयश्चेति सर्वेषां द्वंद्वः । आदिशब्देन विपर्ययानध्यवसाययोरपि ग्रहणम् ।
तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकः । तथाहि ज्ञाने
स्वव्यतिरिक्तवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवदिति । तदसङ्गतम्—धर्मिज्ञानस्य
ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मिन्वायोगात् । स्वसंविदितत्वे
तेनैव हेतोरनेकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्व्याप्तिज्ञाने-
नाप्यनेकान्तादर्थप्रतिपत्त्ययोगाच्च । नहि ज्ञापक्रमप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति

शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव गमकत्त्वप्रसङ्गात् । अनन्तरभाविज्ञानग्राह्यत्वे तस्या-
 ध्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात्तदनन्तरं कल्पनीयम् । तत्रापि तदनन्तरमित्यनवस्था
 तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् । एतेन करणज्ञानस्य परेक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुव-
 न्नापि मीमांसकः प्रत्युक्तः । तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगात् । अथ कर्म-
 त्वेनाप्रतीयमानत्वादप्रत्यक्षत्वे तर्हि फलज्ञानस्याप्रत्यक्षता तत एव स्यात् ।
 अथ फलत्वेन प्रतिभासनं नो चेत् करणज्ञानस्यापि करणत्वेनावभासनात्
 प्रत्यक्षत्वमस्तु । तस्मादर्थप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्तेः करणज्ञानकल्पनावदर्थप्रत्य-
 क्षत्वान्यथाऽनुपपत्तेर्ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वमस्तु । अथ करणस्य चक्षुरादेरप्रत्य-
 क्षत्वेऽपि रूपप्राकट्याद्व्यभिचार इति चेन्न, भिन्नकर्तृकरणस्येव तद्व्यभि-
 चारात् । अभिन्नकर्तृके करणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कर-
 णस्य कथञ्चित्प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतैकान्तविरोधात्प्राकाशात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदी-
 पप्रत्यक्षत्वविरोधवदिति । गृहीतग्राहिधाराबाहिज्ञानं गृहीतार्थं, दर्शनं सौग-
 ताभिमतं निर्विकल्पकं, तच्च स्वविषयानुपदर्शकत्वादप्रमाणं व्यवसायस्यैव
 तज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वात् । अथ व्यवसायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वा-
 त्ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं व्यवसायस्तु गृहीतग्राहिवादादप्रमाणमिति तन्न
 सुभाषितं—दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात्तत्सद्भावायोगात् सद्भावे वा
 नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । तत्र विपरीतसमारोपा-
 न्नेति चेत्तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविधिग्रहणलक्षणो निश्चय इति
 तदात्मकमेव प्रमाणमितरत्तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र
 संशय उभयकोटिसंस्पर्शी स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परामर्शः । विपर्ययः पुनर-
 तस्मिन्तदिति विकल्पः । विशेषानवधारणमध्यवसायः । कथमेषामस्वसंवि-
 दितादीनां तदाभासतेत्यत्राह—

स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् । अत्र दृष्टान्तं यथ क्रममाह—

पुरुषान्तरपूर्वार्थगच्छतृणस्पर्शस्थानुपुरुषादिज्ञानवत् ॥ ४ ॥

पुरुषान्तरं च पूर्वार्थश्च गच्छतृणस्पर्शश्च स्थानुपुरुषादिश्च तेषां ज्ञानं तद्वत् । अपरं च सन्निकर्षवादिनं प्रति दृष्टान्तमाह—

चक्षुरसयोर्द्रव्ये संयुक्तसमवायवच्च ॥ ५ ॥

अयमर्थो यथा चक्षुरसयोः संयुक्तसमवायः सन्नपि न प्रमाणं तथा चक्षुरूपयोरपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् अस्ति-
व्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चक्षुषि सन्निकर्षस्याभा-
वात् । अथ चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहितार्थाप्रकाशकत्वात् प्रदीपवादिति
तत्सिद्धिरिति मतं तदपि न साधीयः । काचाभ्रपटलादिव्यवहितार्थानामपि
चक्षुषा प्रतिभासनाद्वेतोरसिद्धेः । शाखचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रस-
क्तेश्च । न च तत्र क्रमेऽपि यौगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधा-
नानुपलब्धेः । किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति । न च
क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति । तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः । अथ
चक्षुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवादिति । तदप्य-
पर्यालोचिताभिधानं मण्यञ्जनादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् ।
पृथिव्यादिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्यारब्धत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सन्निकर्षस्या-
व्यापकत्वान्न प्रमाणत्वं करणज्ञानेन व्यवधानाच्चेति । प्रत्यक्षाभासमाह—

**अवैशद्ये प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्नि-
विज्ञानवदिति ॥ ६ ॥**

परोक्षाभासमाह—

वैशद्येऽपि परोक्षं तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् । परोक्षभेदाभासमुपदर्शयन् प्रथमं क्रमप्राप्तं
स्मरणाभासमाह—

अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं स्मरणाभासं जिनदत्ते स देवदत्तो यथेति
अतस्मिन्नननुभूत इत्यर्थः शेषं सुगमम् । प्रत्यभिज्ञानाभासमाह—
सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमलकवदित्यादि
प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितं, एकत्विनिबन्धनं सादृश्यनिबन्धनं चेति ।
तत्रैकत्वे सादृश्यावभासः सादृश्ये चैकत्वाभासस्तदाभासमिति । तर्काभा-
समाह—

असम्बद्धे तज्ज्ञानं तर्काभासम् ॥ १० ॥

यावौस्तत्पुत्रः स श्याम इति यथा । तज्ज्ञानमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्ध-
ज्ञानमित्यर्थः इदानीमनुमानाभासमाह—

इदमनुमानाभासम् ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः । तत्र तदवयवाभासोपदर्शनेन समुदयरूपा-
नुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवाभासमाह—

तत्रानिष्ठादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥

इष्टमन्वाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तमिदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथ-
यति—

‘अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह—

सिद्धः श्रावणः शब्द इति ॥ १४ ॥

अन्वाधितमविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिन्वाधित एवेति
दर्शयन्नाह—

न्वाधितः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनैः ॥ १५ ॥

एतेषां क्रमेणोदाहरणमाह—

तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा अनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वाज्जलवत् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षेण ह्युष्णस्पर्शात्मिकोऽग्निरनुभूयते । अनुमानबाधितमाह—

अपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् घटवत् ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते । आगमबाधि-
तमाह—

प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवत् ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषाश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ।
लोकबाधितमाह—

शुचि नरशिरःकपालं प्राप्यंगत्वाच्छंखशुक्तिवत् ॥ १९ ॥

लोके हि प्राप्यंगत्वेऽपि कस्यचिच्छुचित्वमशुचित्वं च । तत्र नरकपाल-
दीनामशुचित्वमेवेति लोकबाधितत्वम् । स्ववचनबाधितमाह—

माता मे बन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्प्रसिद्धबन्ध्यावत् ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् क्रमापन्नानाह—

हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमं लक्षणं सोदाहरणमाह—

असत्सत्तानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥

सत्ता च निश्चयश्च सत्तानिश्चयौ, असन्तौ सत्तानिश्चयौ यस्य स भवत्य-
सत्सत्तानिश्चयः । तत्र प्रथमभेदमाह—

अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह—

स्वरूपेणासत्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति—

अविद्यमाननिश्चयो ह्यधबुद्धिमत्यग्निरत्र धूमादिति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्यारेकायामाह—

तस्य बाष्पादिभावेन भूतसंघाते संदेहात् ॥ २६ ॥

तस्येति मुग्धबुद्धिप्रतीत्यर्थः । अपरमसिद्धभेदमाह—

सांख्यम्प्रति परिणामी शब्दः कृतकत्वादिति ॥ २७ ॥

अस्यासिद्धतायां कारणमाह—

तेनाज्ञातत्वादिति ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात्, तन्मते ह्याविर्भावतिरोभावावेव प्रसिद्धौ नोत्प-
त्त्यादिरिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः । विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह—

विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धोऽपरिणामी शब्दः

कृतकत्वात् ॥ २९ ॥

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तमिति । अनैकान्तिकं
हेत्वाभासमाह—

विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥

अपिशब्दान्न केवलं पक्षसपक्षयोरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे
निश्चितवृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति । तत्रायं दर्शयन्नाह—

निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् घटवदिति ॥ ३१ ॥

कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह—

आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति—

शङ्कितवृत्तिस्तु नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्क्यत इत्यत्राह—

सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्वाविरोधादिति ॥ ३४ ॥

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षे वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रथमम् ।
आकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति—

सिद्धे प्रत्यक्षादिबाधिते च साध्ये हेतुरकिञ्चित्करः ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साध्ये हेतुरकिञ्चित्कर इत्युदाहरति—

सिद्धः श्रावणः शब्दः शब्दत्वात् ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह—

किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥

अपरं च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति—

यथाऽनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ किञ्चित्कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः । अयं च दोषो हेतुलक्षणविचारावसर एव, न वादकाल इति व्यक्तीकुर्वन्नाह—

लक्षण एवासौ दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेणैव दुष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद्विविध इत्युक्तं तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह—

दृष्टान्ताभासा अन्वयेऽसिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥

साध्यं च साधनं च उभयं च साध्यसाधनोभयानि असिद्धानि तानि येष्विति विग्रहः । एतानेकत्रैवानुमाने दर्शयति—

अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यं तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुरसिद्धसाधनं तस्य मूर्तत्वात् । घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्च । साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितं तद्विपरीतदर्शनमपि तदाभासमित्याह—

विपरीतान्वयश्च यदपौरुषेयं तदमूर्तम् ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह—

विद्युदादिनाऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥

तस्याप्यमूर्तताप्राप्तेरित्यर्थः । व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह—

व्यतिरेकेऽसिद्धतद्व्यतिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ॥ ४४ ॥

षष्ठसमुद्देशः ।

अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति
विग्रहः । तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् इन्द्रियसुखम-
सिद्धसाधनव्यतिरेकम् । आकाशं त्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति । साध्याभावे
साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टके स्थापितं तत्र तद्विपरीतमपि
तदाभासमित्युपदर्शयति—

विपरीतव्यतिरेकश्च यन्नामूर्तं तन्नापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्रयोपगम इत्युक्तमिदानीं तान्प्रत्येव कियद्दीनतायां प्रयो-
गाभासमाह—

बालप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्दीनता ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति—

अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वात् यदित्थं तदित्थं यथा महानस इति ।
इत्ववयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः । चतुरवयवप्रयोगे तदाभासत्वमाह—

धूमवांश्चायमिति वा ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह—

तस्मादग्निमान् धूमवांश्चायमिति ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्यये प्रयोगाभास इत्यरेकायामाह—

स्पष्टतया प्रकृतप्रतिपत्तेरयोगात् ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह—

रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्जातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह—

यथा नद्यास्तीरे मोदकराशयः सन्ति, धावध्वं माणवकाः ॥ ५२ ॥

कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या
देशं तान् प्रस्थापयतीत्याप्तोक्तेरन्यत्वादागमाभासत्वम् । प्रथमोदाहरणमात्रे-
णातुष्यन्नुदाहरणान्तरमाह—

अंगुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति च ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः स्वदुरागमजनितवासनाहितचेता दृष्टेष्टविरुद्धं सर्वं सर्वत्र विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्तवचनत्वादिदमपि तथेत्यर्थः । कथमनन्तरयोर्वाक्ययोस्तदाभासत्वमित्यारेकायामाह—

विसंवादात् ॥ ५४ ॥

अविसंवादरूपप्रमाणलक्षणाभावान्न तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः । इदानीं संख्याभासमाह—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादि संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तं तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्षमेव, प्रत्यक्षानुमाने एवेत्याद्यवधारणं संख्याभासम् । प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह—

लौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य परबुद्ध्यादेश्चासिद्धेरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् । प्रपञ्चितमेवैतत्संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरण इति नेह पुनरुच्यते । इतरवादिप्रमाणेयत्तावधारणमपि विघटत इति लौकायतिकदृष्टान्तद्वारेण तन्मतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति—

सौगतसांख्ययौगप्राभाकरजैमिनीयानां प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावैरेकैकाधिकैर्व्याप्तिवत् ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकैकाधिकैर्व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिस्तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपीत्यर्थः । अथ परबुद्ध्यादिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षेण माभूदन्यस्माद्विष्यतीत्याशङ्क्याह—

अनुमानादेस्तद्विषयत्वे प्रमाणान्तरत्वम् ॥ ५८ ॥

तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षैकप्रमाणवादो हीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह—

तर्कस्येव व्याप्तिगोचरत्वे प्रमाणान्तरत्वम् अप्रमाणस्याव्यव-
स्थापकत्वात् ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्यैकैका-
धिकप्रमाणवादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभास-
भेदेनेव वक्तव्यो गत्यन्तराभावात् । स च तद्भेदो लौकायतिकंप्रति
प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादिप्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या
विघटते । तदेव दर्शयति—

प्रतिभासभेदस्य च भेदकत्वात् ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह—

विषयाभासः सामान्यं विशेषो द्वयं वा स्वतंत्रम् ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्याह—

तथाऽप्रतिभासनात्कार्याकरणाच्च ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थमसमर्थं वा कार्यकारि स्यात् ?
प्रथमपक्षे दूषणमाह—

समर्थस्य करणे सर्वदोत्पत्तिरनपेक्षत्वात् ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात् तत्करणान्नेति चेदत्राह—

परापेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तदभावात् ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तरा-
कारपरिद्वारावासिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकारणा-
भावात् । प्रागभावावस्थायामेवेत्यर्थः । अथ द्वितीयपक्षदोषमाह—

स्वयमसमर्थस्य अकारकत्वात्पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह—

फलाभासं प्रमाणादभिन्नं भिन्नमेव वा ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्क्यायामापक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह—

अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदिति भावः । व्यावृत्त्या संवृत्यपरनामधेयया तत्कल्पनाऽस्त्वित्याह—

व्यावृत्त्याऽपि न तत्कल्पना फलान्तराव्यावृत्त्याऽफलत्वप्रसङ्गात् ॥

अयमर्थः—यथा फलाद्विजातीयात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्यवहारस्तथा फलान्तरादपि सजातीयाव्यावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् । अत्रैवाभेदपक्षे दृष्टान्तमाह—

प्रमाणाव्यावृत्त्येवाप्रमाणत्वस्येति ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया । अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति—

तस्माद्वास्तवोऽभेद इति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं दूषयन्नाह—

भेदे त्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतमिति समवाय-
लक्षणप्रत्यासत्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति । नात्मान्तरे तत्प्रसंग इति चेत्तदपि न सूक्तमित्याह—

समवायेऽतिप्रसङ्ग इति ॥ ७२ ॥

समवायस्य नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च सर्वात्मनामपि समवायसमानधर्मिकत्वान्न ततः प्रतिनियम इत्यर्थः । इदानीं स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्थामुपदर्शयति—

प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयोद्भाषितौ परिहृतापरिहृतदोषौ वादिनः
साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपन्यस्तं तच्च प्रतिवादिना दुष्टतयोद्भाषितं पुनर्वादिना परिहृतं तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च दूषणमिति । यदा तु वादिनां प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथैवोद्भाषितं वादिना चापरिहृतं तदा

तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनश्च भूषणमिति । अथोक्तप्रकारेणा-
शेषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणत्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितत्वम-
न्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह—

सम्भवदन्याद्विचारणीयमिति ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानमन्यत्प्रमाणतत्त्वान्नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धं विचारणीय-
मिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयौ द्वौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदात् ।
तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रेधा नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ऋजुसूत्र-
शब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात् । अन्योऽन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो
नैगमः । नैकं गमो नैगम इति निरुक्तेः । सर्वथाऽभेदवादस्तदाभासः ।
प्रतिपक्षव्यपेक्षः सन्मात्रग्राही संग्रहः । ब्रह्मवादस्तदाभासः । संग्रहगृहीतभे-
दको व्यवहारः । काल्पनिको भेदस्तदाभासः । शुद्धपर्यायग्राही प्रतिपक्षसा-
पेक्ष ऋजुसूत्रः । क्षणिकैकान्तनयस्तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदा-
च्छब्दस्य कथाञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । अर्थभेदं विना शब्दानामेव
नानात्वैकान्तस्तदाभासः । पर्यायभेदात्पदार्थनानात्वानिरूपकः समभिरूढः ।
पर्यायनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्ररू-
पणमित्यम्भावः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु काल्पनिको व्यवहारस्तदा-
भास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तं विस्तरेण नयचक्रात्प्रति-
पत्तव्यम् । अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वादलक्षणं पत्रलक्षणं वाऽन्यत्रोक्तमिह
द्रष्टव्यं तथाचाह । समर्थवचनं वाद इति, प्रसिद्धावयधं वाक्यं स्वेष्टस्यार्थस्य
साधकम् । साधुगूढपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलम् ॥ १ ॥ इति ॥

परीक्षामुखमादर्शं हेयोपादेयतत्त्वयोः ।

संविदे मादृशो बालः परीक्षादक्षवद्व्यधाम् ॥ १ ॥

व्यधाम्भूतवानास्मि । किमर्थं ? संविदे । कस्य ? मादृशः । अहं च कथंभूत

इत्याह बालो मन्दमतिः । अनौद्धत्यसूचकं वचनमेतत् । तत्त्वज्ञत्वञ्च प्रार-
ब्धनिर्वहणादेवावसीयते । किं तत् ? परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति आद-
र्शमिति । कयोः ? हेयोपादेयतत्त्वयोः । यथैवादर्थ आत्मनोऽलङ्कारमण्डितस्य
सौरूप्यं वैरूप्यं वा प्रतिबिम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति तथेदमपि हेयोपादेय-
तत्त्वं साधनदूषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते । क इव ?
परीक्षादक्षवत् परीक्षादक्ष इव, यथा परीक्षादक्षः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरूढवा-
स्तथाऽहमपीत्यर्थः ॥

अकलङ्कशशंकैर्यत्पकटीकृतमखिलमाननिभनिकरम् ।

तत्संक्षिप्तं सूरिभिरुमातिभिर्व्यक्तमेतेन ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

श्रीमान् वैजेयनामाभूदप्रणीर्गुणशालिनाम् ।

बदरीपालवंशालिव्योमद्युमणिरूर्जितः ॥ १ ॥

तदीयपत्नी भुविविश्रुतासीन्नाणाम्बनाम्ना गुणशीलसीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

तस्यामभूद्विश्वजनीनवृत्तिर्दानाम्बुवाहो भुवि हीरपाख्यः ।

स्वगोत्रविस्तारनर्मोऽशुमाली सम्यक्त्वरत्नाभरणाचिताङ्गः ॥ ३ ॥

तस्योपरोधवशतो विशदोरुकीर्तमार्णिक्यनन्दिकृतशास्त्रमगाधबोधम् ।

स्पष्टीकृतं कतिपयैर्वचनैरुदौरबालप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षामुखलघुवृत्तिः समाप्ता ॥

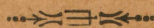
आभार ।

श्रीमान् सेठ नाथारंगजी गांधी द्वारा प्रकाशित संस्करण परसे हमने इसे प्रकाशित किया है । और श्रीयुक्त पंडित दरबारीलालजी न्यायतीर्थने इसका प्रूफ संशोधन करनेका कष्ट उठाया है । इसलिये हम इन दोनों महानुभावोंके आभारी हैं ।

प्रकाशक ।

पाठ्य ग्रंथ ।

जैन सिद्धान्त ।

गोमट्टसार-जीवकांड-सार्थ	छपता है ।
गोमट्टसार-कर्मकांड-सार्थ	” ”
जैनसिद्धांतप्रवेशिका	1=)
तत्त्वार्थराजवार्तिकालंकार-सटीक	४)
तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकार-सटीक	४)
तत्त्वार्थसूत्र (मोक्षशास्त्र)-सार्थ	111)
द्रव्यसंग्रह-सान्वयार्थ 1), विस्तृत अर्थ 111)	
बृहद्रव्यसंग्रह-सटीक, सभाष्य	२1)
पंचाध्यायी-मूल 11), विस्तृत भाष्य	५11)
पुरुषार्थसिद्धयुपाय-सान्वयार्थ	१1)
पुरुषार्थसिद्धयुगाय-विस्तृत भाष्य	२1)
रत्नकरंडश्रावकाचार-सान्वयार्थ	1=)
रत्नकरंडश्रावकाचार-सटीक	२)
सर्वार्थासिद्धि-मूल २), सार्थ प्र० खंड ६)	
समयप्राप्त-दो सं० टीकासंयुक्त	३11)
त्रिलोकसार-सटीक १11), भाषाटीका	५11)

न्याय ।

अष्टसहस्रो	३)
आप्तपरीक्षा-मूल 1=), सार्थ 1=)	
आप्तपरीक्षा-सटीक	छपती है ।
आप्तमीमांसा-मूल 1=), भाषा 11=)	
आप्तमीमांसा-प्रमाणपरीक्षा-सटीक	१)
द्रव्यानुयोगतर्कणा	२)
परीक्षामुख-सार्थ	11)
प्रमेयगलपाला-संस्कृत 111), भाषा १)	
प्रमेयकमलमार्तंड	४)
सप्तभंगीतरंगिणी-सार्थ	१)

व्याकरण ।

कातंत्र-पंचमंवि-सार्थ	१)
कातंत्ररूपमाला-पूर्वार्थ	छपता है
जैनेन्द्रप्रक्रिया-पं० वंशाधरजी	२)
जैनेन्द्रलघुवृत्ति-पं० राजकुमारजी	१)
जैनेन्द्र-पंचाध्यायी-मूलपत्र पाठः	1)

धातुरूपावलि	३)	काव्य, चम्पू और अलंकार ।	
मध्यसिद्धांतकौमुदी-वरदराज	१।)	अलंकारचिंतामणि	॥)
लघुसिद्धांतकौमुदी—	॥)	काव्यानुशासन—	२॥)
शब्दरूपावलि	३)	काव्यानुशासन-सटीक	१३)
शब्दार्णवचन्द्रिका	३)	गद्यचिंतामणि	२)
ससासचक्र	१)॥	चन्द्रप्रभवचरित मूल १), भाषा १।)	
सारस्वत-मूल-पूर्वार्ध १३), सजि० ॥१)		जयकुमार-मुलेबना	१६)
सारस्वत-चन्द्रकौर्तिटीका-पू. १॥॥)उ. १॥॥)		जयन्त-विजय	१)
सारस्वत-तीर्णवृत्ति १॥॥), सजि० १॥॥)		तिलकमंजरी	२॥)
सिद्धांतकौमुदी भट्टाजी दीक्षित	३)	धर्मशर्माभ्युदय	खतम
सिद्धांतकौमुदी-तत्त्वबोधनी टीका	६)	नेमिनिर्वणि	॥
संस्कृत प्रवेशिनी-द्वि० भाग	१)	प्रभावकचरित	१॥)
कोष ।		पार्श्वभ्युदय	॥)
अमरकोष-मूल ॥॥), शब्दानुक्रमणिका-		यशस्तिलक चम्पू-पू० ३॥॥), उ० २॥॥)	
सहित ॥॥६), सटीक १६), सार्थ ३)		वाग्भट्टालंकार-सटीक ॥॥), सार्थ १॥॥)	
धनंजय-नाममाला-सार्थ	॥६)	हितोपदेश-मूल ॥॥॥), सार्थ १॥॥॥), २)	
पद्मचन्द्रकोष	७)	क्षत्रचूडामणि-सार्थ १॥॥), सजि० १॥॥)	
वृहद्जैनशब्दार्णव-प्र० खंड	३।)	क्षत्रचूडामणि-जीवंधरचम्पूसंयुक्त	२)
विश्वलोचनकोष-सार्थ	११३)	हीरसौभाग्य —५॥)	

सब जगहके छपे सब प्रकारके जैन-ग्रंथोंके मिलनेका पता:—

बिहारीलाल कठनेरा जैन,
मालिक-जैनसाहित्यप्रसारक कार्यालय,
हरिबाग, पोष्ट गिरगांव, बम्बई ।

प्रकाशक—बिहारीलाल कठनेरा जैन, मालिक-जैनसाहित्यप्रसारक
कार्यालय, हरिबाग, पोष्ट गिरगांव, बम्बई ।
मुद्रक—दि. सी. साखळकर, लोकसेवकप्रेस,
खटाव भुवन, गिरगांव, मुंबई नं. ४ ।